

Van sokken tot wildbreien

Een onderzoek naar breien in Nederland 1950-2010

From socks to knit graffiti

Research into knitting in the Netherlands 1950-2010

Susan Korthof

Begeleider: dr. J. R. Bloembergen-Lukkes

Examinator: dr. F. Inklaar

Bilthoven, december 2015

Voorwoord

Aanleiding tot dit onderzoek naar handbreien in Nederland was mijn persoonlijke belangstelling voor breien en de indruk dat er op dit gebied gedurende de laatste helft van de twintigste eeuw veranderingen waren opgetreden. Maar wat was er precies veranderd en wat zijn nu de oorzaken voor die veranderingen? Die vraag laat zich niet zo eenvoudig beantwoorden.

Hoe boeiend alle verhalen ook waren die ik te horen kreeg zodra ik over mijn plannen sprak, voor een cultuurwetenschappelijk onderzoek konden ze niet worden ingezet. Wel begonnen allengs de grote lijnen zichtbaar te worden. Er zat niets anders op dan de onderzoeksvragen helder te krijgen en aan dit onderzoek te beginnen.

Toen die eenmaal op papier stonden, was het voor mij ook duidelijk wat ik zo boeiend vond aan dit onderwerp. Het is een zoektocht naar wat er met een activiteit gebeurt wanneer deze niet meer uit noodzaak wordt beoefend. Misschien had ik dan ook iets anders kunnen onderzoeken, maar dit vond als het ware voor mijn ogen plaats, ik zat er heel dicht bovenop en herkende het niet voor ik aan dit onderzoek begon.

Het was niet altijd gemakkelijk om aan materiaal voor dit onderzoek te komen. Mijn dank gaat daarom uit naar diegenen die mij belangeloos van boeken en nummers van tijdschriften op dit gebied hebben voorzien waar ik anders niet of heel moeilijk aan had kunnen komen en die wel degelijk van belang waren voor het onderzoek. Niet in de laatste plaats dank ik mijn man Gert voor zijn geduld wanneer ik weer eens ergens geen tijd voor had omdat ik aan dit onderzoek moest werken.

Susan Korthof

Inhoud

Voorwoord	1
Hoofdstuk 1. Handbreien in Nederland van 1950-2010: een introductie tot het onderzoek	
1. Inleiding	4
1.1 Theoretisch kader	5
1.1.1 Mommaas	5
1.1.2 De introductie van de belevenis	6
1.1.3 De basis van het theoretisch kader	9
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen	12
1.3 De historiografie van het handbreien	13
1.3.1 Het onderzoek van Joanne Turney	14
1.3.2 Overige literatuur	18
1.4 Onderzoeksopzet	20
Hoofdstuk 2. Handbreien in Nederland en in andere landen: een beknopt istorisch overzicht	23
2.1 Inleiding	23
2.2 Een beknopte geschiedenis van het handbreien in andere Europese landen en de Verenigde Staten	23
2.3 Een terugblik op breien in (de) Nederland(en)	28
2.3.1 Breien in de Middeleeuwen in de Nederlanden	28
2.3.2 Nederland: van eind negentiende eeuw tot 1950	29
2.4 Klimaat, mode en de Eerste Wereldoorlog	34
2.5 Ten slotte	35
Hoofdstuk 3. De plaats van het handbreien in Nederland	37
3.1 Inleiding	37
3.2 1950-2010: van consumptiemaatschappij naar belevismaatschappij	37
3.3 De veranderende plaats van het handbreien	39

3.3.1 Veranderingen in het huishouden	39
3.3.2 Handbreien: van noodzaak tot hobby	41
3.3.3 De kosten van handbreien	44
3.3.4 Veranderingen aan de aanbodkant van het handbreien	45
3.4 Veranderingen in de overdracht van kunde en kennis	49
3.4.1 Handwerktijdschriften	52
3.4.2 Handwerkboeken	57
3.4.3 Internet	59
3.4.4 Synthese: het verzameld breiwerk van Loes Veenstra	63
Hoofdstuk 4. Wat breien wij?	65
4.1 Inleiding	65
4.2 Breiwerken in soorten en maten	66
4.2.1 Voor wie werd er het meest gebreid?	66
4.2.2 Wat werd er het meest gebreid?	67
4.2.2.1 Wat werd er toen en nu het meest gebreid?	69
4.2.3 De tijd die aan het breien werd besteed	70
4.2.4 Oude en nieuwe breiwerken	73
4.2.4.1 Wat niet meer wordt gebreid	73
4.2.4.2 Wel verwachte maar niet aangetroffen patronen	74
4.2.4.3 Nieuwe breiwerken	75
4.3 Conclusie	76
Hoofdstuk 5. Conclusie	78
Bronnen	81
Literatuur	83
Websites	85

Hoofdstuk 1

Handbreien in Nederland van 1950-2010: een introductie tot het onderzoek

1 Inleiding

Dit onderzoek betreft het handbreien in Nederland van 1950 tot 2010 en de veranderingen die gedurende deze periode bij het handbreien hebben plaats gevonden, dit alles tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen gedurende dit tijdvak.

Hierbij is het essentieel om na te gaan welke de veranderingen zijn die ten aanzien van handbreien kunnen optreden. Uitgaande van de situatie aan het begin van de onderzoeksperiode was het van belang te onderzoeken welke veranderingen er vanaf dat moment optraden en wat er juist niet veranderde. Vragen die mij boeiden waren bijvoorbeeld of degenen die aan het begin van de onderzoeksperiode het handbreien beoefenden, dezelfde maatschappelijke positie bekleedden als degenen die dit aan het einde van deze periode deden. Tot welk domein behoorde het handbreien eigenlijk? Werd er in 1950 voor het plezier gebreid of hoorde het erbij, moest het? En wat gebeurde er daarna?

Een aantal problemen deed zich bij het onderzoek voor. Deze problemen werden gevormd door de afwezigheid van organisatie(s) op het gebied van het handbreien in Nederland en door het ontbreken van een deel van het bronnenmateriaal dat nodig was voor het onderzoek. De vooroordelen die er ten aanzien van handbreien bestonden, droegen eraan bij dat de uitgaven op dit gebied niet op waarde werden geschat en dus niet werden bewaard, laat staan onderzocht. Breien heeft een imago van saaiheid: zo vermeldt de Nederlandse Wikipedia dat het in West-Europa vooral wordt beoefend door oudere dames. Verderop in het artikel wordt dit gerelativeerd door de toevoeging dat er nog steeds jonge vrouwen zijn die zich bezig houden met handbreien als hobby.¹ Dit is echter eerder een voorbeeld van

¹ http://nl.wikipedia.org/wiki/Breien_%28textiel%29 (geraadpleegd op 15 november 2014).

een mening dan van een goed onderbouwde omschrijving van een begrip. Het artikel in de Engelse Wikipedia biedt daarentegen zeer veel technische en (cultuur)historische informatie over het breien.² Het veel kleinere artikel in de Duitse Wikipedia³ onthoudt zich eveneens van meningen en geeft goede technische en historische informatie over hand- en machinebreien.

Gelukkig bleek er toch voldoende materiaal voor handen te zijn om het onderzoek te kunnen uitvoeren. In het navolgende komen het theoretisch kader, de onderzoeksvragen en de aanpak aan de orde.

1.1 Theoretisch kader

Het onderzoek naar de veranderingen die optraden ten aanzien van van handbreien in Nederland wordt ingebed in de veranderingen die op andere gebieden hebben plaats gevonden. In het navolgende wordt *De vrijetijdsindustrie van stad en land* van Mommaas besproken, dat voor zowel het begin als het einde van de periode waarop het onderzoek betrekking heeft waardevolle informatie alsmede een handzaam theoretisch kader biedt voor de analyse van de veranderingen die in het handbreien in Nederland zijn aan te wijzen. Daarna volgt Schulze met *Die Erlebnisgesellschaft*. Dit boek bestrijkt het onderzochte tijdvak vanaf 1985 met als invalshoek de opkomst van de beleviseconomie.

1.1.1 Mommaas

In *De vrijetijdsindustrie van stad en land* geeft Mommaas een beschrijving van de ontwikkelingen die geleid hebben tot de maatschappij van belevissen en de beleviseconomie. Centraal in zijn onderzoek staat de veranderende relatie stad-land en de rol die hierbij wordt gespeeld door veranderingen in de vrijetijdsbesteding en de vrijetijdsindustrie. Het doel van deze studie is te laten zien welke samenhang er bestaat tussen de vraag- en aanbodkant van de vrije tijd en de ruimtelijke

² <https://en.wikipedia.org/wiki/Knitting> (geraadpleegd op 15 november 2014).

³ <https://de.wikipedia.org/wiki/Stricken> (geraadpleegd op 15 november 2014).

ontwikkelingen die in dit kader optraden. Mommaas behandelt in zijn studie de ontwikkelingen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog tot het jaar 1999. In zijn onderzoek beschrijft hij welke factoren na de Tweede Wereldoorlog hebben bijgedragen aan een verdere generalisering en verzelfstandiging van het verschijnsel vrije tijd. Mommaas noemt vier zaken die hiervoor verantwoordelijk zijn: het besef van de wisselwerking tussen vrije tijd en productieproces, de stijging van de welvaart, de toename van het aantal arbeidsvrije uren en de belangstelling voor en daadwerkelijke inmenging in de vrije tijd door een groeiende hoeveelheid instanties, zowel van commerciële als van publieke en particuliere aard. Deze vier hiervoor genoemde punten leidden tot bestedingsveranderingen bij de consumenten, die allengs meer tijd en geld ter beschikking kregen en konden kiezen uit een groeiend aanbod op het gebied van de vrije tijd.

Mommaas heeft *Die Erlebnisgesellschaft* van Schulze op zijn literatuurlijst staan en daar merkbaar gebruik van gemaakt. Hij schetst aan het begin van zijn rapport het toenemen van de welvaart dat resulteerde in een veranderend patroon van besteding van geld en vrije tijd. Dit mondt uit in de opkomst van de beleveniseconomie, het onderwerp van het onderzoek van Schulze.

1.1.2 De introductie van de belevenis

Gerhard Schulze laat zijn 'Erlebnisgesellschaft' in 1985 beginnen. Zijn *Die Erlebnisgesellschaft* is onmisbaar om de ontwikkelingen op het gebied van handbreien in Nederland gedurende het laatste deel van de periode waarop het onderzoek betrekking heeft te kunnen verklaren.

Het thema van deze lijvige studie is het beschrijven van nieuwe structuren in de maatschappij en deze te begrijpen vanuit het gezichtspunt van de voor onze cultuur typerende problemen van het bestaan.⁴ Een kleine greep uit wat Schulze hieronder verstaat omvat onderwijs, herstructurering van grote groepen in de maatschappij, de betekenisverandering van overgeleverde kenmerken, het ontstaan

⁴ Gerhard Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft* (Frankfurt en New York 2005) 15.

van bepaalde aan hun uiterlijk herkenbare types die een levensstijl ten toon spreiden die herkenbaar is voor degenen die de betekenis van deze uiterlijke kenmerken begrijpen en het verdwijnen van oude en vervolgens het ontstaan van nieuwe normen, waarden en cultuurkenmerken.

Bij een maatschappij waarin de belevenis een dominante rol speelt, gaat het niet alleen om de veranderde houding van de consument ten aanzien van goederen en diensten, maar om een veranderde kijk op het gehele leven. Het leven wordt in de belevenismaatschappij namelijk gezien als belevenisproject. Schulze bespreekt de maatschappij vanuit het oogpunt van de belevenis vanaf 1985 tot aan de jaren van het begin van de eenentwintigste eeuw.

Een maatschappij waarin de belevenis de boventoon voert, ontstaat alleen daar waar een grote meerderheid van de bevolking zich geen zorgen meer hoeft te maken over de primaire levensbehoeften en ook niet buitensporig veel tijd kwijt is aan het verwerven daarvan. De voorwaarden waaronder de beleveniseconomie tot bloei kon komen ontstonden in de jaren zestig van de vorige eeuw met de opkomst van de consumptiemaatschappij.⁵ Er was sprake van welvaart en vanuit die ontspannen situatie begon de aandacht te verschuiven van de eigenschappen van datgene wat men wil hebben naar de uitwerking die het begeerde op het ik heeft. In de geschiedenis is deze oriëntatie op de beleveniswaarde nieuw. Het is een zoektocht naar het geluk, waarbij de investering van tijd, geld en activiteit onmiddellijk moet leiden tot datgene wat er in het vooruitzicht werd gesteld.⁶ In deze situatie verschuift de eventuele teleurstelling over het product of de belevenis van boosheid richting aanbieder naar twijfel aan zichzelf bij degene die het product of de dienst heeft gekocht. Een apparaat dat binnen de garantietermijn kapot gaat, kan geretourneerd worden. Dit kost weliswaar tijd en moeite, maar het is hier de fabrikant die zijn werk niet goed heeft gedaan. De schuld ligt duidelijk niet bij degene die het apparaat heeft aangeschaft. Heel anders is dit in het geval van teleurstelling aangaande een product of dienst. De mogelijkheid bestaat dat er een verkeerde keuze is gemaakt of dat er sprake was van onvoldoende voorbereiding op

⁵ Ibidem, VII en Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950 welvaart in zwart-wit (Den Haag 2000) 127-128.

⁶ Gerhard Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft* (Frankfurt en New York 2005) 14.

bijvoorbeeld een belevenis. Hierbij rijst telkens de vraag wat nu echt de juiste manier is om de verschillende situaties te bekijken.⁷ Het steeds groeiende aanbod is zo groot dat het onmogelijk in zijn geheel is te overzien waardoor het maken van de verkeerde keuze van tijd tot tijd welhaast onvermijdelijk is. Dit kan leiden tot frustratie over het verdoen van de zo kostbare vrije tijd.

Hoewel het in de belevenismaatschappij mogelijk is het leven als het ware net zo te personaliseren als een internetbrowser of een smartphone, kan deze geïndividualiseerde sociale werkelijkheid leiden tot eenzaamheid en gebrek aan oriëntatie.⁸ Vanuit die gevoelens vloeit weer de wens voort om aansluiting te zoeken bij een groep van gelijkgezinden. Was vóór de belevenismaatschappij het belangrijkste criterium voor aansluiting het beroep dat iemand uitoefende, in het tijdperk van de belevenismaatschappij vinden mensen het belangrijker wat de ander in de vrije tijd doet en zoeken zij daar degenen op die dezelfde belangstelling hebben. Uiterlijke herkenbaarheid vergemakkelijkt de aansluiting bij elkaar. Hieraan wordt vorm gegeven door de keuze voor een specifiek stijltype waarmee de nagestreefde identiteit kan worden neergezet. De uitbeelding van het stijltype vindt plaats door middel van kleding, woninginrichting en de activiteiten in de vrije tijd. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid tot aansluiting bij de groep terwijl tegelijkertijd de behoefte blijft bestaan om zich binnen die groep te onderscheiden.⁹ Stijltypes zijn in hoge mate specifiek voor de verschillende milieus die Schulze onderscheidt. Hij beschrijft vijf milieus die zich van elkaar onderscheiden door opleidingsniveau, beroepsleven, leeftijd, bezigheden in de vrije tijd en uiterlijk. Van deze vijf milieus behoren er drie tot de milieus die bestaan uit mensen boven de veertig jaar: het niveaumilieu, het integratiemilieu en het harmoniemilieu. In deze drie milieus wordt de wereld als een gegeven gezien, waaraan het ik zich moet aanpassen. Het streven is respectievelijk naar rang, conformiteit en geborgenheid. Het zelfverwerkelijkingmilieu en het amusementsmilieu zien het ik als gegeven waaraan de wereld zich dient aan te passen. Binnen deze twee milieus wordt respectievelijk

⁷ Ibidem, 53.

⁸ Ibidem, 77.

⁹ Ibidem, 122, 187.

gestreefd naar zelfverwerkelijking en stimulatie. De meeste mensen die tot deze twee milieus behoren zijn jonger dan veertig jaar.

Ook Schuyt en Taverne wijzen er in hun *1950 welvaart in zwart-wit* op dat door industrialisering en schaalvergroting veel van de traditionele scheidslijnen van vroeger, zoals beroep en religie (in Nederland gedurende lange tijd in de twintigste eeuw zo duidelijk zichtbaar in de verzuiling),¹⁰ aan belang hebben ingeboet ten gunste van leeftijd, vrijetijdsbesteding en opleiding. Met deze herstructurering van de maatschappij komen mensen met dezelfde belangstellingssfeer elkaar op een minder vanzelfsprekende manier tegen. Daarom is het des te belangrijker dat zij ervoor zorgen aan hun uiterlijk herkenbaar te zijn en dat zij weten waar zij gelijkgestemden kunnen vinden. Om dit mogelijk te maken moeten zij ervoor zorgen dat zij weten wat er op hun gebied te beleven valt en dat zij uit dit aanbod de juiste keuze maken, zodat teleurstellingen zo veel mogelijk worden vermeden. Daarnaast is het ook heel belangrijk om te weten wat er in het eigen milieu als 'not done' wordt beschouwd. Zo rekenen degenen uit het harmoniemilieu het wassen van de auto of iets lekkers koken tot vrijetijdsbesteding, terwijl degenen die tot het niveaumilieu behoren deze zaken eerder als werk beschouwen dat zij door iemand anders laten doen.¹¹ De herkenbaarheid aan uiterlijk en gedrag dienen als oriëntatiepunten in een geheel dat anders zo onoverzichtelijk en chaotisch zou zijn dat het nauwelijks mogelijk zou zijn om aansluiting te vinden bij anderen met dezelfde belangstellingssfeer.

1.1.3 De basis van het theoretisch kader

De vrijetijdsindustrie in stad en land van Mommaas en *Die Erlebnisgesellschaft* van Schulze vormen de theoretische achtergrond voor het hierna beschreven onderzoek. Deze studies vormen het kader van waaruit de ontwikkelingen in het handbreien tussen 1950 tot 2010 in Nederland worden verklaard, dit afgezet tegen de context

¹⁰ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 355.

¹¹ Gerhard Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft* (Frankfurt en New York 2005) 291, 300.

van wat er gebeurde op het gebied van werk en vrije tijd in een periode waarin de welvaart, enkele fluctuaties daargelaten, gestaag toenam. Waar het er aanvankelijk om ging dat huishoudens meer geld te besteden kregen, werd deze verandering gevolgd door de toename van de vrije tijd. Maar door de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen verminderde de hoeveelheid vrije tijd weer, met als gevolg dat men kritischer werd op het gebied van de besteding ervan. Er werd financieel meer mogelijk, het aanbod op het terrein van de vrije tijd groeide en daarom was het zaak hiervan optimaal gebruik te maken. Het jaar 1985 is volgens Schulze te beschouwen als het kantelpunt waarbij de welvaart voor het grootste deel van de bevolking dermate was gestegen dat de maatschappij waarin de dienstverlening centraal stond veranderde in de huidige maatschappij waarin de belevenis de belangrijkste plaats inneemt. In deze maatschappij nemen de keuzemogelijkheden op onder andere het gebied van onderwijs en vrije tijd toe.¹² Daarentegen is het steeds moeilijker om het overzicht te houden over al die nieuwe mogelijkheden. Ook is er sprake van een opvallende verandering in wat mensen aan elkaar belangrijk vinden: niet meer het beroep dat zij uitoefenen, maar wat zij in hun vrije tijd doen wordt een criterium om zich bij elkaar aan te sluiten. Zij moeten er dus op uit om gelijkgestemden te vinden. Dit heeft als voordeel dat zij even niet beschikbaar zijn voor de plichten die thuis wachten.

Nog steeds is het zo dat de meerderheid van degenen die het handbreien beoefenen, bestaat uit vrouwen. Daarom is er voor hen een ruime plaats ingeruimd in dit onderzoek. De veranderingen die er in de jaren van wederopbouw en later plaats vonden, waren namelijk voor vrouwen het grootst. Zij gingen meer deelnemen aan het arbeidsproces, wat zijn weerslag had op de tijd die zij ter beschikking hadden voor huishouden en vrijetijdsbesteding. Door het stijgen van het gezinsinkomen kregen zij de mogelijkheid vrije tijd te 'kopen' door bepaalde huishoudelijke artikelen op het gebied van voeding en kleding niet meer zelf te maken, maar ze in de winkel aan te schaffen. Dit was zeker aantrekkelijk wanneer de prijs van die producten niet erg hoog was in vergelijking met de kosten aan materiaal dat nodig was om deze zelf te maken. Nu de consument over meer geld kon beschikken en dit kon besteden aan een steeds ruimer wordend aanbod op de vrijetijdsmarkt werd het verlangen om uit

¹² Ibidem, 33.

de vrije tijd het beste te halen in toenemende mate versterkt. In die context is het begrijpelijk dat bijvoorbeeld het breien van sokken in veel gevallen plaats maakte voor een uitstapje met het hele gezin.

De toenemende arbeidsparticipatie bij vrouwen was deels een gevolg van de uitbreiding van het onderwijs en had ook weer gevolgen voor de inhoud van het onderwijs. Er werden van meisjes andere vaardigheden vereist nu zij net als de jongens werden voorbereid op beroepsuitoefening na het afronden van een opleiding en er niet meer vanuit werd gegaan dat zij zich na het verlaten van de school uitsluitend met het huishouden bezig zouden houden. Het vak handwerken, waarin meisjes op de lagere school en in het voortgezet onderwijs nog les kregen, werd daarom niet langer nodig geacht. Na het van kracht worden van de wet van 20 juni 1974 verdween handwerken als verplicht vak definitief uit het onderwijs aan meisjes.¹³

In de loop van de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw maakte het traditionele kostwinnersgezin steeds meer plaats voor huishoudens van tweeverdieners en eenpersoonshuishoudens. De tijdsdruk buiten de gewerkte uren nam toe, wat ertoe leidde dat consumenten op het gebied van de vrijetijdsbesteding nog kritischer werden. Tevens werd er in toenemende mate gewerkt op uren die voorheen per traditie voor het grootste deel van de beroepsbevolking arbeidsvrij waren zoals de zaterdag en zondag en werd er in toenemende mate op 'normale' werkdagen tot een later tijdstip doorgewerkt.¹⁴

Behalve deze veranderingen in de temporele organisatie van het leven traden er vanaf de jaren negentig vooral veranderingen in de media op die grote invloed hadden op het consumentengedrag. Door de opkomst van internet kregen degenen die zich bezig hielden met handbreien de mogelijkheid hun blikveld enorm te

¹³ 'Beschikking van de Minister van Justitie van 7 oktober 1974, houdende plaatsing in het Staatsblad van de tekst van de Lager-onderwijswet 1920 (Stb. 778), zoals die laatstelijk is gewijzigd bij de wet van 20 juni 1974 (Stb. 374)', Staatsblad 565 (1974), 1 en Renette Niekerk, 'Handwerken op de basisschool', *Handwerken zonder grenzen* ; 143 (Den Haag 2007) 12.

¹⁴ H. Mommaas, *De vrijetijdsindustrie in stad en land*. WRR voorstudies en achtergronden V109 (Den Haag 2000) 48-49.

verruimen. Zo verschenen er sites van garenfabrikanten en van uitgeverijen van publicaties op het gebied van handbreien, kwamen er online breitijdschriften op en begon de toeristische branche, al dan niet in samenwerking met garenfabrikanten, met het aanbieden van speciale breireizen op internet. Het aantal buitenlandse sites op het gebied van handbreien is veel groter dan het aantal Nederlandse sites. Voor degenen die voordien vooral op Nederlandse gedrukte tijdschriften, boeken en internetsites waren aangewezen, viel er dus veel nieuws te ontdekken. In de media-industrie was er sprake van een voortschrijdende transnationalisering. Kleinere bedrijven werden overgenomen door grotere, buitenlandse mediabedrijven namen van oorsprong Nederlandse bedrijven over en ook breidden bedrijven hun activiteiten uit naar meerdere gebieden of gingen zij met andere bedrijven samenwerken. Zo ontstond er samenwerking tussen media en bijvoorbeeld toerisme, sport, detailhandel en cultuurhistorie. Waar de laatste vier plaatsgebonden zijn, hebben de media een plaatsloos karakter. Maar door de virtuele aard van de gedigitaliseerde belevenissen moeten media wel moeite doen om de consumenten aan zich te binden.¹⁵

Dit onderzoek houdt zich bezig met drie domeinen waarin het handbreien in Nederland zich heeft bevonden en waarin het zich voor een meer of minder groot deel nog steeds bevindt: huishouden, onderwijs en vrije tijd. Handbreien is er nog steeds, het is met de tijd mee gegaan. Hopelijk draagt dit onderzoek eraan bij te verklaren in hoeverre en in welke opzichten dat zo is.

1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Probleemstelling: Welke veranderingen zijn er tussen 1950 en 2010 opgetreden ten aanzien van het beoefenen van en de belangstelling voor het handbreien in Nederland?

¹⁵ Ibidem, 117.

Onderzoeksvragen

1. Welke plaats had handbreien gedurende 1950-2010 in het huishouden?
2. Welke plaats had handbreien gedurende 1950-2010 in het onderwijs?
3. Welke plaats had handbreien gedurende 1950-2010 in de vrije tijd?
 - a. Welke rol heeft het internet gespeeld bij de veranderingen in het handbreien?
4. Welke ontwikkelingen vonden er gedurende de onderzochte periode plaats ten aanzien van de door middel van handbreien vervaardigde werkstukken?
 - a. Welke breiwerken zijn er gedurende de onderzochte periode uit het repertoire verdwenen?
 - b. Welke breiwerken overleefden de veranderingen wel?
 - c. Welke breiwerken zijn nieuw?
 - d. Welke veranderingen zijn in het materiaalgebruik waar te nemen?
 - i. Wat betekent dit voor de tijd die benodigd is om te breien?
 - ii. Wat betekent dit voor de kosten van het breiwerk?
 - iii. Wat betekent dit voor de beleving die het breiwerk oplevert?

1.3 De historiografie van het handbreien

Handbreien is een oude techniek die inmiddels wereldwijd wordt beoefend. Hoe oud de techniek precies is en waar deze is ontstaan, is nog steeds onderwerp van discussie. Deze discussie lijkt echter niet erg levendig en wordt niet erg breed gevoerd. Het aantal publicaties waarin onderzoek naar handbreien staat beschreven, is namelijk niet bijzonder groot. Er zijn boeken die, naast aanwijzingen op het gebied van breitechniek en patronen, een stuk breihistorie behandelen, maar er zijn er ook die uitsluitend de geschiedenis van het breien behandelen. Tot de laatste categorie behoort het boek dat Joanne Turney over haar onderzoek schreef.

1.3.1 Het onderzoek van Joanne Turney

The culture of knitting van Joanne Turney is verschenen in 2009. Het is het resultaat van haar onderzoek naar breien in het Verenigd Koninkrijk. In de tijd dat *The culture of knitting* in het Verenigd Koninkrijk verscheen, mocht breien zich daar, net als in Nederland, verheugen in een grote belangstelling. Maar breien is geen nieuwe uitvinding. Iedereen kent het en is het ooit wel weggeweest?, vraagt Turney zich in de inleiding van haar boek af.¹⁶ En even verderop, op dezelfde pagina, verwoordt zij heel compact wat ik als probleemstelling van haar onderzoek beschouw: “This book investigates the cultural impact and meanings(s) of knitting and its development since 1970”. Het onderzoek van Turney omvat de periode van begin jaren zeventig tot het einde van de jaren negentig. De ontwikkelingen die in deze periode hebben plaatsgevonden in de samenleving, zijn in de breicultuur terug te vinden. Volgens Turney begon al voor de aanvang van het door haar onderzochte tijdvak de houding ten aanzien van vrije tijd en werk te veranderen als gevolg van de deïndustrialisatie die op grote schaal plaats vond. Ook traden er veranderingen op in het onderwijs, de beroepsbevolking en de werkpatronen. Er kwam een grotere nadruk te liggen op vrije tijd en consumptie. De vergrijzing komt hierbij naar voren als een factor van betekenis. De veranderingen hadden vooral betrekking op vrouwen. Zij ontworstelden zich aan het huisvrouwenbestaan en veranderden in de woorden van Turney in ‘supervrouwen’.¹⁷ Door 1970 als beginjaar van het onderzoek te nemen, kiest Turney ervoor om te beginnen met een tijdvak waarin het resultaat van de door haar genoemde factoren al duidelijk zichtbaar is geworden. Aan deze zichtbaarheid zijn jaren voorafgegaan waarin deze ontwikkelingen zich steeds scherper aftekenden, totdat zij, naar de mening van Turney, zo evident waren dat zij in haar probleemstelling konden worden meegenomen.

Turney wil onderzoeken wat vanaf het jaar 1970 de invloed van de cultuur op breien is geweest en welke betekenis breien op zijn beurt voor de cultuur heeft gehad. Door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen is de positie van

¹⁶ Ibidem, 1.

¹⁷ Joanne Turney, *The culture of knitting* (Oxford en New York 2009) 2-3.

handbreien als huishoudelijk werk in het Verenigd Koninkrijk dan al tanende. Turney distantieert zich uitdrukkelijk van een historische lofzang op het breien, waarop, naar haar mening, in zo veel teksten die dit onderwerp behandelen, de nadruk wordt gelegd, maar zij wil de geschiedenis van het breien niet helemaal buiten beschouwing laten. Volgens haar is het echter van belang om afstand te nemen van de gebruikelijke invalshoeken zoals de huiselijke sfeer, het traditionele en het specifiek vrouwelijke aan het onderwerp.¹⁸

Turney wil niet zozeer onderzoeken waarom breien op het ogenblik zo populair is als wel waarom het al zo lang bestaat en nooit helemaal lijkt te zijn verdwenen. Dit heeft zowel betrekking op de domeinen (huishouden, onderwijs en vrije tijd) waarin het handbreien kan voorkomen als op de motieven om het handbreien te beoefenen. Was breien in tijden van mindere welvaart een middel om iets te bereiken – aanvulling van het inkomen, bezuinigen op de kosten van kleding – bij stijgende welvaart verandert het van een middel in een doel zoals zelfexpressie of met de handen werken om te ontspannen. Het onderzoek van Turney is erg breed en bevat een aantal elementen die moeilijk op een concrete manier te onderbouwen zijn. Een kleine (incomplete) greep uit de onderwerpen die zij bij het onderzoek betreft levert het volgende op: de consumptiemaatschappij, het onderwijs, de politiek, maatschappijkritiek, identiteit, feminisme, seksualiteit van de vrouw, mode en reclame.

Voor haar onderzoek heeft Turney gebruik gemaakt van een grote verscheidenheid aan bronnenmateriaal en literatuur, zoals breiwerken, boeken en tijdschrift- en krantenartikelen op het gebied van onder andere breien, mode, sociale geschiedenis, filosofie, vrouwengeschiedenis en de consumptiemaatschappij. Zij bekijkt een zeer groot aantal aspecten van het breien, zoals de veranderingen in techniek, in mode en in opvattingen over identiteit, authenticiteit en maatschappelijke betrokkenheid. Ook heeft zij gebruik gemaakt van interviews met mensen die het breien als beroep hebben en met amateurs op het gebied van breien.

In de loop van de door Turney onderzochte periode verplaatste het breien zich van het domein van het huishoudelijke werk naar het gebied van de vrije tijd, kunst,

¹⁸ Ibidem, 1-2.

ambacht, exclusief ontwerp en mode. Ook in Groot-Brittannië bestaat de groep die het handbreien beoefent voor het grootste deel uit vrouwen. Evenals in Nederland gingen zij meer deelnemen aan het arbeidsproces, waardoor de tijd die zij aan het huishouden konden besteden, afnam. Voor het breien betekende dit dat daar minder tijd voor restte, of dat het een plaats moest krijgen binnen een groep andere activiteiten, die meer in de sfeer van beroep of vrije tijd liggen. Hierdoor veranderde breien van een huishoudelijke plicht in iets dat – dikwijls naast andere werkzaamheden – beroepshalve werd gedaan, maar nog vaker in een plezierige vrijetijdsbesteding. Ontdaan van dit huishoudelijk plichtsbesef kon breien, volgens Turney, als hobby worden ingezet voor andere zaken waarmee de brei(st)ers zich in hun vrije tijd toch al bezig hielden: aandacht vestigen op (wan)toestanden in de maatschappij, een politiek standpunt innemen en vraagtekens zetten bij zaken van nationaal en wereldwijd belang. Het van kracht worden van de Sex Discrimination Act speelde volgens haar een belangrijke rol bij de verandering van plaats van het breien. Deze wet zorgde ervoor dat vanaf 1975 het handwerken voor meisjes uit het onderwijs verdween en plaats maakte voor vakken die zowel door meisjes als door jongens konden worden gevolgd en hen beter voorbereidden op de beroepspraktijk wanneer zij eenmaal de school hadden verlaten.¹⁹

Turney constateert op basis van de tijdschriften die zij in het kader van haar onderzoek bestudeerde dat er in de periode 1975-1985 nog duidelijk gehinkt werd op twee gedachten. In de voorjaarsedities werden de vrouwen aangemoedigd hun bekwaamheid op het gebied van breien te gelde te maken door dit als thuiswerk te gaan beoefenen, waarna zij er vervolgens in de najaarsedities op werden gewezen dat thuiswerkers werden uitgebuit.²⁰ Daarnaast constateert zij dat er in de onderzochte periode een aantal ontwikkelingen in het breien zelf plaats vond. Zo verschenen er veel boeken over breien die kennis aanboden op het gebied van technieken, stijlen en patronen. Deze boeken zorgden voor een nieuwe kijk op breien. Het werd gepresenteerd als een activiteit waarvoor de nodige kennis en vaardigheden waren vereist, met een eigen geschiedenis, een eigen techniek en

¹⁹ Ibidem, 13.

²⁰ Ibidem, 17.

motieven en een eigen publiek. Het breien was hierdoor meer geworden dan alleen maar een (hand)vaardigheid en steeg in aanzien.

The culture of knitting is het resultaat van een zeer breed onderzoek op het gebied van (hand)breien in het Verenigd Koninkrijk. Turney stelt dat vrouwen niet alleen breien omdat zij het gewoon leuk vinden, maar dat zij ook door bijvoorbeeld feministische ideeën worden gemotiveerd. Dit laatste kan zij in haar studie minder goed onderbouwen. Zij maakt zelf in haar eindconclusie dienaangaande een relativerende opmerking waarin zij stelt dat breien heel dikwijls een hobby is waar niets anders achter zit.²¹ Als we de ontwikkelingen die zij voor het Verenigd Koninkrijk beschrijft, willen kenschetsen dan heeft het breien zich in het Verenigd Koninkrijk verplaatst van het domein van het huishoudelijk werk naar dat van de vrije tijd. Nut, plicht en zuinigheid hebben plaats gemaakt voor zelfexpressie, schoonheid en plezier. Mijn onderzoek maakt een vergelijking tussen de ontwikkelingen in het Verenigd Koninkrijk en Nederland mogelijk. De veranderingen die Turney opvoert hebben in Nederland namelijk ook plaats gevonden.

Ik kwam in *The culture of knitting* regelmatig conclusies tegen die ik niet kon onderschrijven. Een voorbeeld hiervan is de interpretatie van het volgende citaat uit *Alice Starmore's book of Fair Isle knitting*:

“The effect of Shetland's oil boom on knitting was considerable. Knitters – or their husbands – could find well-paid employment in oil-related industries, and many gave up knitting commercially. Young people, like most kids today, with their high hopes and expectations, found that the financial rewards of knitting paled in comparison to the possibilities in the oil fields”.²²

In dit citaat zie ik zelf niet meer dan dat mensen ophielden met breien tegen betaling – er staat niet dat ze ook ophielden met breien voor eigen gebruik – omdat zij elders veel beter konden verdienen. Maar de conclusie van Turney is dat Alice Starmore het verdwijnen van deze manier van broodwinnig ziet als moreel verval.²³ Hoewel dit past binnen Turney's probleemstelling waarin zij onderzoekt wat breien voor

²¹ Ibidem, 215.

²² Joanne Turney, *The culture of knitting* (Oxford en New York 2009) 50.

²³ Alice Starmore, *Alice Starmore's book of Fair Isle knitting* (Mineola 2009) 28.

uitwerking op de cultuur heeft, gaat deze conclusie naar mijn mening te ver. Juist omdat Turney zegt met dit boek de invloed op en de betekenis voor de cultuur van breien te onderzoeken, wordt het onderzoek heel breed en zijn de conclusies mijns inziens niet altijd even goed te onderbouwen. Een harde definitie van het begrip cultuur heb ik in het boek van Turney niet teruggevonden en dat maakt het lastig om te zien waar zij precies vanuit gaat.

Niettemin vormde het werk van Turney een belangrijke inspiratiebron en heeft het mij verder aan het denken gezet over de mogelijkheden om het handbreien in Nederland te onderzoeken. De breedte van het onderzoek en met name het erbij betrekken van onder andere het feminisme, sociale en politieke theorie en filosofie gaat in de richting van cultural studies²⁴, een onderzoeksrichting waarbij aan de hoge cultuur een aanzienlijk kleinere rol is toebedeeld dan bij de opleiding kunst- en cultuurwetenschappen zoals deze wordt aangeboden aan de Open Universiteit. Een dergelijk onderzoek zou in het kader van een masterscriptie ook te omvangrijk worden. Mijn vraagstelling richt zich derhalve op de veranderingen in het handbreien in Nederland van 1950 tot 2010, gezien tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen die er toen plaats vonden in huishouden, onderwijs en vrije tijd, de drie domeinen waarin het handbreien voorkomt.

1.3.2 Overige literatuur

In *The complete book of traditional knitting* geeft Rae Compton een overzicht van de verschillende breitradities in Europa. De historische informatie die zij verschaft, is zeer beperkt. In het boek worden vooral voorbeelden van motieven gegeven en technieken beschreven. Daarnaast bevat het boek een aantal patronen voor werkstukken die tot een specifieke traditie behoren zoals een Oostenrijks vest en een shawl in Fair Isle breiwerk. Specifiek Nederlands breiwerken en breipatronen komen in dit boek niet voor.

²⁴ Peter Burke, *What is cultural history?* (Herdruk; Cambridge 2005) 102.

Het hierboven al genoemde *Alice Starmore's book of Fair Isle knitting* bevat wel meer historische informatie. In het eerste hoofdstuk, *A brief history*, beschrijft zij naast de gebruikelijke ook haar eigen theorie over de herkomst van het Fair Isle breiwerk en het uiteindelijk vrijwel geheel verdwenen gebruik van dit breiwerk als aanvullende bron van inkomsten. *Fishermen's sweaters* van dezelfde auteur bevat een korte inleiding over het principe van het breien van visserstruien en de manier waarop dit oorspronkelijk gebeurde. Voor het overige bestaat dit boek uit patronen voor visserstruien.

Net als in het Verenigd Koninkrijk is er in Nederland veel gebreid, maar breiwerken zijn geen onderdeel geworden van het verzamelde culturele erfgoed. Pas zeer recent, als gevolg van de bijna even recente revival van het breien en haken in Nederland, is er in 2013 een boek over gebreide visserstruien verschenen van de hand van Stella Ruhe.²⁵ Dit boek begint met een inleiding over haar onderzoek en historische informatie over materiaal en techniek die voor deze truien in Nederland werden gebruikt, en over het leven van de vissers en hun vrouwen die de truien veelal breiden. Verder heeft Ruhe onderzocht in hoeverre de breipatronen die in deze truien zijn te herkennen, te verbinden zijn met specifieke vissersgemeenschappen. Hiermee sluit zij aan bij *Fishermjen's sweaters* van Alice Starmore.²⁶ Maar in tegenstelling tot het Verenigd Koninkrijk is er in Nederland geen sprake van geweest dat veel mensen breien gebruikten als een manier om zich (aanvullende) inkomsten te verschaffen.²⁷

In 1983 verscheen er ook al een boek over visserstruien van de hand van Henriëtte van der Klift-Tellegen. Haar *Nederlandse visserstruien* bevat een beknopte historische inleiding op het handbreien. Hierin wordt de vermoedelijke oorsprong van het handbreien beschreven. Daarnaast geeft zij een korte introductie op de geschiedenis van het handbreien in Nederland waarin zij de omslag van handbreien als beroep naar handbreien als huisvlijt vermeldt.

²⁵ Stella Ruhe, *Visserstruien* (Baarn 2013)

²⁶ Alice Starmore, *Fishermen's sweaters* (London 2010).

²⁷ Alice Starmore, *Alice Starmore's book of Fair Isle knitting* (Mineola 2009) 20-28.

No idle hands van Anne L. Macdonald maakt waar wat in de ondertitel staat: the social history of American knitting. Er wordt beschreven wat er in de Verenigde Staten sedert de aankomst van de Mayflower²⁸ in Amerika in de zeventiende eeuw tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw werd gebreid en waarom. Verder maakt dit boek de overeenkomsten en verschillen bij het breien in Europa en de Verenigde Staten zichtbaar. Onder andere beschrijft Macdonald de verschillen in praktijk tussen stad en platteland die van meet af aan hebben bestaan alsmede de verdere ontwikkelingen op het gebied van het handbreien en het domein waarin het zich bevond tot aan de jaren tachtig van de twintigste eeuw.

De in het voorafgaande besproken boeken hebben alle een grote verdienste, maar wat ik mis is een historische behandeling van de positie van het handbreien en van meer dan alleen breipatronen in Nederland. Met mijn onderzoek wil ik een eerste aanzet geven om deze lacune op te vullen voor wat betreft de periode 1950-2010.

1.4 Onderzoeksopzet

De schommelingen in de populariteit van het handbreien zijn in Nederland moeilijker vast te stellen dan in het Verenigd Koninkrijk. Breien is daar tot op zekere hoogte georganiseerd in de United Kingdom Handknitting Association.²⁹ Ook kon Joanne Turney bij haar onderzoek gebruik maken van verkoopcijfers van het Britse garenmerk Rowan. Omdat er in het Verenigd Koninkrijk een aantal tradities bestaat op het gebied van handbreien, zoals Shetland lace, Fair Isle breiwerk en de visserstruien met fraaie kabelpatronen en deze tradities zich kunnen verheugen in nationale trots, is handbreien daar zichtbaarder dan in Nederland. Het Victoria and Albert Museum³⁰ bijvoorbeeld heeft breiwerk in de collectie en er is de Southampton Knitting Library³¹ met een grote collectie op het gebied van handbreien. Omdat er

²⁸ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Mayflower_\(schip,_1609\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Mayflower_(schip,_1609)) (geraadpleegd op 18 september 2015).

²⁹ <http://www.ukhandknitting.com> (geraadpleegd op 31 maart 2015).

³⁰ <http://vam.ac.uk> (geraadpleegd op 31 maart 2015).

³¹ <http://www.southampton.ac.uk/intheloop/index.page> (geraadpleegd op 31 maart 2015).

meer breiwerk bewaard is gebleven en er meer gedrukte bronnen beschikbaar zijn, is het onderzoek doen naar handbreien in het Verenigd Koninkrijk gemakkelijker dan in Nederland.

Mijn onderzoek betreft de positie van het handbreien in het huishouden, het onderwijs en de vrije tijd en de veranderingen die daarin plaats vonden. Om vast te stellen in welk domein breien zich in een bepaalde periode bevond, was het noodzakelijk om literatuur te raadplegen die deze positie verduidelijkt. Met als uitgangspunt het beginjaar 1950 en het gegeven dat gedurende de periode van onderzoek de overgrote meerderheid van degenen die het handbreien beoefenden uit vrouwen bestond, moest er naar literatuur worden gezocht waaruit naar voren kwam tot welk domein het handbreien gedurende een bepaalde periode behoorde, welke specifieke zaken alleen aan meisjes werden onderwezen en waarom en of dit in de loop der jaren veranderde.

De breipraktijk zelf kon hierbij niet buiten beschouwing blijven. Wanneer de omgeving van de praktijk verandert, is het zeer waarschijnlijk dat er in de praktijk zelf ook veranderingen optreden. Hiervoor moest ik op zoek naar geschikt bronnenmateriaal. Dit bestond uit de breipatronen uit die periode die in boeken en handwerk- en breitijdschriften zijn verschenen. Hiertoe is om de vijf jaar een jaargang van het handwerkijdschrift *Ariadne* onderzocht. Het lag in de bedoeling om met het jaar 1950 te beginnen, maar de jaren 1950, 1955 en 1960 waren niet aanwezig in de bibliotheken die in het kader van het onderzoek zijn bezocht. In andere bibliotheken in Nederland waren deze jaargangen evenmin voor handen. Dit is jammer, maar het geeft tevens een aanwijzing voor het eindresultaat van het onderzoek. Toen *Ariadne* als handwerkblad niet meer bestond (officieel vanaf 2001) is voor de jaren 2001, 2005 en 2010 genoteerd welke patronen de jaargangen van *Creaties* van het Franse garenmerk Bergère de France bevatten. Voor het jaar 2010 is hetzelfde gedaan met een jaargang van het uit het Duits vertaalde breitijdschrift *Verena*. Daarnaast zijn om de tien jaar steekproeven genomen uit het weekblad *Margriet*, te beginnen met het jaar 1955. Dit is gedaan om te kunnen nagaan of er verschillen waren tussen het aanbod aan breipatronen in een specifiek handwerkijdschrift en een tijdschrift dat een breder scala aan onderwerpen behandelt dan alleen handwerken. In alle tijdschriften is bekeken welke breiwerken er gemaakt werden. De maat van de

gebruikte breinaalden is hierbij genoteerd. Dit laatste is belangrijk omdat hieraan bij benadering is af te lezen hoeveel tijd er voor het breien nodig was. Over een eventuele moeilijkheidsgraad van de breipatronen kon pas in de loop van het onderzoek een algemene indruk ontstaan.

Aan de hand van de jaargangen van de hierboven genoemde handwerk- of breitijdschriften zal worden bekeken wat er nog wel en wat niet meer wordt gebreid, welke veranderingen er optraden in de hoeveelheid tijd die er in het breien werd geïnvesteerd en wat de handbrei(st)ers konden en wilden uitgeven aan de benodigde materialen. Ook ontwikkelingen in de detailhandel worden betrokken bij het onderzoek. Zijn er gedurende bepaalde jaren veel of juist weinig handwerk- of wolwinkels en wat gebeurde er met de Nederlandse wolmerken?

Helemaal compleet zal het beeld niet worden. Er is bij de Nederlandse bibliotheken geen compleet bezit aan handwerk- en breitijdschriften voor handen. Voor bepaalde periodes zal de tussenpoos van vijf jaar waarmee de handwerktijdschriften worden bekeken, noodgedwongen groter of onregelmatiger zijn.

Hoofdstuk 2

Handbreien in Nederland en in andere landen: een beknopt historisch overzicht

2.1 Inleiding

De situatie op het gebied van het handbreien in Nederland is beter te begrijpen wanneer deze wordt vergeleken met die in de omringende landen, waarbij 'omringend' relatief gezien moet worden. IJsland bijvoorbeeld is veel verder weg dan Engeland, maar toch zijn vanuit beide landen invloeden op het gebied van het handbreien in Nederland waar te nemen. Weliswaar is Nederland een klein land, maar het was ook vroeger al een handelsdelta met een naar verhouding lange kustlijn. Deze kustlijn en de zeehavens vervulden een belangrijke functie bij de handel. Door de koopvaardij kon men hier kennis nemen van wat er in andere gebieden werd gebreid: door het te bekijken en er thuis over te vertellen, of, beter nog, door het te kopen en mee naar huis te nemen. Op deze manier zijn de visserstruien, waarover Henriëtte van der Klift-Tellegen en Stella Ruhe in hun boeken vertellen en die hun oorsprong hebben in het Verenigd Koninkrijk, naar Nederland gekomen.

In het navolgende komt eerst een historisch overzicht van het handbreien in andere Europese landen en de Verenigde Staten aan de orde, waarna wat uitgebreider wordt ingegaan op de geschiedenis van het handbreien in Nederland.

2.2 Een beknopte geschiedenis van het handbreien in andere Europese landen en de Verenigde Staten

Rae Compton's *The complete book of traditional knitting* biedt een historisch overzicht voor Europese breitradities. Hoofdstuk 13 bevat ook nog een aantal voorbeelden van traditionele patronen uit Turkije.

In de vijftiende en zestiende eeuw had breien zich over een groot deel van Europa verspreid. Een uitzondering vormden de Scandinavische landen. Omdat gebreide artikelen steeds belangrijker werden voor de handel, werden er allengs ook gilden opgericht die de belangen behartigden van de mannen die het breien als ambacht uitoefenden: al aan het begin van de vijftiende eeuw in Tournai in Frankrijk en pas aan het begin van de zeventiende eeuw in Wenen. Aanvankelijk werd er vooral hoofdbedekking gebreid. Kousen kwamen hier later in groten getale bij.³² Ook in Centraal Europa vond een omslag plaats van breien als beroepsuitoefening binnen de gilden door mannen naar breien als huisvlijt door vrouwen.³³



Figuur 1 Tweekleurige handschoen
© Bethbrknits

Voorafgaande proces van spinnen kon een spintol worden gebruikt, die eveneens vrij gemakkelijk zelf te maken is. Veel tijd om te breien was er op het platteland niet. Het moest snel gaan en gebeurde wanneer er maar even tijd voor was, zoals tijdens het lopen van de ene plek naar de andere.³⁴ Hieruit kunnen we concluderen dat het reguliere werk op de boerderij voor ging op het breien. Rond breien gaat het snelst. Hierbij hoeft alleen recht te worden gebreid en bij grotere werkstukken is het niet nodig de zijnaden aan elkaar te naaien. Deze methode werd daarom veel toegepast. In het noordwesten van de Britse eilanden werden bijvoorbeeld tweekleurige handschoenen met fraaie geometrische motieven gebreid³⁵. De handschoen in figuur 1 is een hedendaags nagebreid voorbeeld van zo'n handschoen. Het breien van dit soort handschoenen ging

³² Rae Compton, *The complete book of traditional knitting* (Mineola New York 2010) 18.

³³ Ibidem, 110.

³⁴ Ibidem, 52.

³⁵ Ibidem, 52-53.

weliswaar minder snel dan het breien van handschoenen en in één kleur, maar de tweekleurige handschoenen hadden twee voordelen: ze waren warmer en dikker doordat er met twee kleuren tezamen werd gebreid en ze waren om dezelfde reden minder snel versleten. Op de langere termijn werd de investering van meer tijd dus terugverdiend. Dergelijke handschoenen werden gedurende de achttiende eeuw en ook nog in de negentiende eeuw veel gebreid. En hoewel het hier over Groot-Brittannië gaat, kunnen we ervan uitgaan dat overal waar men over wol van de eigen dieren beschikte en verder niet of nauwelijks de mogelijkheid had om beter betaalde arbeid buitenshuis te verrichten, de vrouwen voorzagen in voet-, hand-, hals- en hoofdbedekking voor eigen gebruik.

Uit IJsland en de Faröer Eilanden werden vanaf 1624 grote aantallen gebreide kousen en wanten naar het buitenland geëxporteerd. Vanaf de achttiende eeuw kwamen hier truien bij. De patronen die wij tegenwoordig als typisch voor IJsland en de Faröer Eilanden beschouwen, zijn echter van recenter datum. Deze patronen verschillen van de patronen die tot op de dag van vandaag in Scandinavië worden gebruikt.³⁶ Voordat het breien in Noorwegen en Zweden opkwam, werden daar technieken gebruikt die resulteerden in een weefsel dat sterk op breiwerk leek. Het 'echte' breien kwam daar later op dan op de Britse en de Shetland Eilanden en in het zuiden van Europa.³⁷ Het breien van fijne wollen kant werd vooral gedaan in afgelegen streken met weinig andere middelen van bestaan. Voorwaarde was wel dat het geschikte materiaal voor het vervaardigen van dit soort breiwerk voor handen was. Op de Shetland Eilanden was dit de fijnste wol van de schapen,³⁸ in Rusland was dit het onderhaar van de lokale geiten.³⁹ In Centraal Europa werden veel kousen met ingewikkelde patronen van gekruiste steken gebreid en vesten met kabelpatronen. De gekruiste steken en kabelpatronen droegen er ook weer aan bij dat de kledingstukken warmer waren dan wanneer ze in glad breiwerk zouden zijn uitgevoerd.

³⁶ Ibidem (Mineola New York 2010), 76.

³⁷ Ibidem, 100.

³⁸ Ibidem, 124.

³⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Orenburg_shawl (geraadpleegd op 15 december 2014).

De Europeanen die naar Amerika emigreerden, namen hun kennis op het gebied van het handbreien mee. In haar boek *No idle hands* vertelt Anne L. MacDonald de sociale geschiedenis van het breien in de Verenigde Staten. Als reden dat er vroeger nauwelijks over breien werd geschreven, voert zij aan dat breien zo ingebed was in het dagelijks leven dat er maar sporadisch opmerkingen over werden gemaakt in dagboeken, logboeken en brieven.⁴⁰ In de vroegste periode die zij in haar boek beschrijft, de tijd van de kolonisten, deden de vrouwen op het platteland meer dan alleen breien. Het hele proces van wassen, kaarden en spinnen van wol en vlas namen zij eveneens voor hun rekening. Vrouwen die in steden woonden, kochten hun breigarens meestal kant en klaar.⁴¹ Er werd ook toen vooral veel hand-, voet- en hoofdbedekking gebreid voor eigen gebruik. Aan het begin van de twintigste eeuw trad er een verandering op in de breiwerken die werden gemaakt. Omdat vrouwen vanaf die tijd ook gingen deelnemen aan sportieve activiteiten in de open lucht begonnen zij meer truien en vesten te breien voor zichzelf en voor de mannen, zoals bijvoorbeeld truien die tijdens het golfen konden worden gedragen.⁴² Toen de welvaart aan het begin van de twintigste eeuw steeg, daalde, net als in het Verenigd Koninkrijk, de belangstelling voor breien, om weer toe te nemen toen de economie in een depressie raakte en gebreide kleding in de winkels relatief duur werd. Wanneer er veel 'breikracht' nodig was om voldoende breiwerk (vooral sokken en mutsen) te kunnen leveren aan soldaten, oorlogsslachtoffers en vluchtelingen werden ook jongens en mannen ingezet voor het breien voor deze goede doelen. Wanneer zo'n situatie zich niet voordeed, was breien toch meer een vrouwenaangelegenheid.⁴³ In de jaren zestig van de twintigste eeuw nam ook in de Verenigde Staten de arbeidsparticipatie van vrouwen toe, waardoor de tijd die overbleef om te breien afnam. MacDonald constateert dat de dikkere breinaald uitkomst bood: hetzelfde soort kledingstukken kon hiermee in minder tijd worden gebreid.⁴⁴ In de jaren tachtig

⁴⁰ Anne L. MacDonald, *No idle hands* (New York 1988) 3.

⁴¹ Ibidem, 12.

⁴² Ibidem, 160-174.

⁴³ Ibidem, 239-288.

⁴⁴ Ibidem, 321-339.

van de vorige eeuw verschenen de eerste filmpjes met instructies voor breien.⁴⁵ Het waren de voorlopers van de talloze filmpjes die tegenwoordig over dit onderwerp op Youtube en andere sites waar video's gedeeld kunnen worden te vinden zijn. Net als in Europa maakten ook in de Verenigde Staten zuinigheid, plicht en nut plaats voor plezier en creativiteit⁴⁶ en nam 'met mijn handen werken' de plaats in van 'angst voor de duivel'.⁴⁷ Het boek van MacDonald bevat tal van rijmpjes die getuigen van die vroegere angst voor de duivel die door breien verdreven zou worden. Want zolang de vrouwen breiden, vielen zij niet ten prooi aan ledigheid. Onder ledigheid kon van alles worden verstaan: van bijvoorbeeld het verbeuzelen van de tijd tot het verkwisten van geld, waardoor het gezinsleven geschaad werd.

Net als in het Verenigd Koninkrijk bestaat er in de Verenigde Staten een overkoepelende organisatie op het gebied van het handbreien. The Knitting Guild Association⁴⁸ biedt haar leden een scala aan mogelijkheden om hun bekwaamheid op het gebied van breien te vergroten en om met elkaar in contact te komen.

Uit het voorafgaande valt op te maken dat breien in alle hiervoor besproken gebieden niet iets was waarmee de elite zich bezig hield. Als de rijkere dames al breiden, deden zij dit met kostbaar materiaal als zijde en maakten zij siervoorwerpen die net zo goed in haakwerk uitgevoerd zouden kunnen worden, zoals kleedjes en kralenbeursjes, en die tot de fraaie handwerken behoren.⁴⁹

Op de site van het Victoria and Albert Museum is te lezen dat breien op de Britse eilanden vooral een aanvullende bron van inkomsten was in gebieden waar armoede heerste en waar niet veel andere middelen van bestaan waren. Soms

⁴⁵ Ibidem, 359.

⁴⁶ Ibidem, 341.

⁴⁷ Ibidem, 361.

⁴⁸ <http://www.tkga.com/> (geraadpleegd op 10 februari 2015).

⁴⁹

http://schoolmuseum.uba.uva.nl/view?docId=LCSM_200600/ocr.xml;query=fraaie%20handwerken;brand=default#page/25/mode/2up (geraadpleegd op 10 februari 2015).

breiden daar ook de mannen om het karige inkomen aan te vullen.⁵⁰ In Nederland heeft het breien als aanvulling op het inkomen een veel geringere rol gespeeld. Nederland was, in vergelijking met andere Europese landen, al vroeg een sterk geürbaniseerd land. De condities om een extra bron van inkomsten door handbreien te laten ontstaan, waren daarom op veel geringere schaal aanwezig dan in andere minder dicht bevolkte Europese landen. Het slecht betaalde handbreien ondervond flinke concurrentie van beter betaalde arbeid zoals het werken in fabrieken of het werken als dienstbode.

De site van de Sociëteit Grolse Wanten uit Groenlo maakt onder het kopje “Verleden” wel expliciet melding van het breien van deze wanten door schaapherders vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Later werd het patroon van deze wanten van moeder op dochter overgeleverd en werd het breien ervan gebruikt als aanvulling op het inkomen.⁵¹

2.3 Een terugblik op breien in (de) Nederland(en)

2.3.1 Breien in de Middeleeuwen in de Nederlanden

Voor de korte introductie in de wat minder recente breigeschiedenis van Nederland is gebruik gemaakt van het boek *Nederlandse visserstruien* van Henriëtte van der Klift-Tellegen.⁵²

Al in 1429 was er sprake van het bestaan van brydersgilden. In Nederland werd er in die tijd vooral figuratief gebreid, dat wil zeggen dat men werkstukken in vorm breide, zoals hoeden en kousen. De Nederlandse bryders hadden zo'n goede reputatie dat de Deense koning rond 1550 een groep van deze bryders met hun

⁵⁰ <http://www.vam.ac.uk/content/articles/r/regional-knitting-in-the-british-isles-and-ireland/> (geraadpleegd op 6 december 2014).

⁵¹ <http://www.grolsewanten.nl/> (geraadpleegd op 24 april 2015)

⁵² Henriëtte van der Klift-Tellegen, *Nederlandse visserstruien* (Bilthoven 1983) 10-12.

gezinnen naar Denemarken liet komen om daar de kunst van het kousen breien te introduceren. Vervolgens vaardigde de koning een wet uit waarin werd bepaald dat alleen hij en de leden van zijn hofhouding gebreide kousen van zijde mochten dragen. Aan de burgerij werd het toegestaan gebreide kousen van katoen te dragen. Het gewone volk – waaronder de kousenbryders zelf – moest genoegen nemen met wollen kousen.

De uitvinding van een breimachine voor kousen door de Brit William Lee in 1589 maakte een einde aan de broodwinning van de kousenbryders in Europa. Het ambacht verdween als beroepsuitoefening voor mannen binnen de gildes en werd voortaan als huisvlijt beoefend door vrouwen. Zij konden met breien hoogstens voor een aanvulling van het inkomen zorgen. De enige mannen die nog breiden, aldus de auteur van *Nederlandse visserstruien*, waren vissers en herders. Dit rechtvaardigt de conclusie dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Nederland de omslag is gemaakt van een mannelijke naar een vrouwelijke meerderheid bij degenen die het handbreien beoefenen.

Ook in het boek *Een moment voor jezelf?* wordt melding gemaakt van de veranderingen die er in Nederland voor vrouwen plaats vonden in de wolnijverheid, maar dit boek houdt hiervoor de tijd rond 1500 aan. Zeker wanneer het ging om arbeid die in gilden was georganiseerd, werden vrouwen verdrongen uit hun rol van ondernemer of loonarbeidster en beoefenden zij de niet-machinale vervaardiging van goederen voortaan alleen nog maar aan huis.⁵³

2.3.2 Nederland: van eind negentiende eeuw tot 1950

Om de verdere ontwikkelingen op het gebied van het handbreien in Nederland in beeld te krijgen, zijn twee boeken in het bijzonder van belang. Hierbij geeft het boek *Toekomst door traditie* vooral inzicht in de situatie van de beter gesitueerde vrouwen, terwijl *Een moment voor jezelf?* juist beschrijft hoe het de vrouwen uit de arbeidende klasse op het gebied van handwerken in dezelfde periode vergaat.

⁵³ Hanneke Oosterhof ed. e.a., *Een moment voor jezelf?* (Nijmegen 1984) 10.

Toekomst door traditie behandelt de geschiedenis van de vrouwenverenigingen Tesselschade en Arbeid Adelt. Weliswaar bestaat het handwerk dat binnen die verenigingen geproduceerd werd slechts voor een zeer klein gedeelte uit breiwerk, maar toch is dit boek een goede bron om te achterhalen in welke maatschappelijke omstandigheden het breien gedurende die periode lag ingebed, en ook, althans gedeeltelijk, om te weten komen wat er gebreid werd en door wie dit werd gedaan.

In de negentiende eeuw bestonden er heel andere ideeën over het verrichten van betaalde arbeid dan tegenwoordig. Mannen behoorden te werken, maar voor een echte dame was het onbetamelijk om betaalde arbeid te verrichten. Dit was een probleem voor vrouwen die ongehuwd bleven. Zij waren in financieel opzicht de rest van hun leven afhankelijk van hun familie. Waren de financiële middelen van de familie niet toereikend om de ongehuwde dochters en zusters te onderhouden, dan werd er naar een mogelijkheid tot bijverdienste door de dames gezocht.⁵⁴ Het probleem van de financieel afhankelijke ongehuwde vrouwen van stand was in de negentiende eeuw echter zo groot geworden dat er vanuit de eigen kringen een oplossing voor werd gezocht. Hiertoe werden bijvoorbeeld de vrouwenverenigingen Tesselschade en Arbeid Adelt opgericht. Beide verenigingen hadden als doel minder bemiddelde vrouwen uit de betere kringen de mogelijkheid te bieden door middel van handwerken hun financiële middelen aan te vullen. Dit werd gerealiseerd door de handwerkproducten die deze vrouwen vervaardigden via de verenigingen te verkopen. De dames vervaardigden handwerken ter verfraaiing van het interieur zoals bijvoorbeeld geborduurde kussens en tafelkleden. Deze handwerken waren zeer arbeidsintensief, om die reden niet goedkoop en derhalve slechts betaalbaar voor degenen die afkomstig waren uit dezelfde kringen als de vrouwen door wie zij waren gemaakt. De klantenkring van Tesselschade en Arbeid Adelt was graag bereid om de gevraagde prijs te betalen voor deze fraaie handwerken, tenminste, zolang er zich geen tijden van crisis voordeden waardoor haar eigen financiële middelen te krap werden. Lijfgoed en alledaagse gebruiksvoorwerpen zoals pannenlappen en theepotaanvatters behoorden niet tot het assortiment.

⁵⁴ Vilan de Loo, *Toekomst door traditie* (Zutphen 1996) 19-20.

In *De nuttige handwerken* staat een verklaring hiervoor: 'breien is de volkstechniek bij uitstek'.⁵⁵ Dit is al een aanwijzing voor het feit dat breien – in ieder geval gedurende deze periode - tot de nuttige handwerken behoorde. Raadplegen van de inhoud van hetzelfde werk⁵⁶ leverde een aantal oefenwerkstukken op als bijvoorbeeld een theepotaanvatter, slabbetjes en een washandje. Dit waren breiwerken voor dagelijks huishoudelijk gebruik die tot de nuttige handwerken gerekend werden. Zij dienden niet tot verfraaiing van het interieur. Deze breiwerken, die onder de categorie nuttige handwerken vielen, pasten niet in het assortiment van Tesselschade en Arbeid Adelt. Wel werden in tijden van oorlogsdreiging door de handwerksters van de verenigingen onder andere veel sokken, polsmoffen en bivakmutsen voor de soldaten gebreid,⁵⁷ maar dit waren handwerkproducten die niet te koop werden aangeboden. Uit het voorafgaande valt dus op te maken dat de welgestelde vrouwen wel hadden leren breien, maar zich uitsluitend bezig hielden met de fraaie handwerken, tenzij zich uitzonderlijke omstandigheden voordeden.

Was het voor de vrouwen uit de elite uitzonderlijk en eigenlijk ongehoord om betaalde arbeid te verrichten, voor de vrouwen uit de arbeidersklasse en de kleinburgerij was het wel gebruikelijk en geaccepteerd om naast hun huishouden een werkkring te hebben. Maar rond 1880 begon er van verschillende kanten een campagne om de kwaliteit van het gezinsleven van de arbeidende klasse te verbeteren. Huiselijkheid en spaarzaamheid stonden hierbij centraal. Dit beschavingsoffensief richtte zich in de eerste plaats op de vrouw. Het rolmodel dat de vrouwen uit de arbeidende klasse tot voorbeeld diende, was de vrouw uit de burgerij. Met deze campagne hoopte met name de burgerij een einde te maken aan vrouwen- en kinderarbeid onder schrijnende omstandigheden, aan drankzucht en ongedisciplineerdheid bij de mannen uit de arbeidende klasse en aan de armoede in de huishoudens. De vrouwen en meisjes uit de arbeidende klasse moesten beter worden voorbereid op hun huishoudelijke taken en hiertoe scholing ontvangen. Deze scholing voor vrouwen en meisjes vond plaats in de tijd van wat wij tegenwoordig de

⁵⁵ K. van Heyst, *De nuttige handwerken* (Groningen enz. 1959) 4.

⁵⁶ Ibidem, 233.

⁵⁷ Vilan de Loo, *Toekomst door traditie* (Zutphen 1996) 91.

eerste feministische golf noemen. Door scholing aan te bieden voor die zaken die tot het domein van de vrouw werden gerekend, hoopten de vrouwen dat zij in een gelijkwaardige verhouding tot de mannen zouden komen te staan. Het handwerken nam binnen de huishoudelijke taken een belangrijke plaats in. Voor de arbeidsvrouw hield dit in dat zij goed moest kunnen naaien, breien en verstellen. Hierdoor spaarde zij geld uit dat derhalve anderszins ten goede kon komen aan het gezin en viel zij niet aan ledigheid ten prooi.

Er werden cursussen op het gebied van handwerken gegeven voor arbeidsvrouwen, fabrieksmeisjes, dienstboden en voor vrouwen uit de betere standen. Bij dit handwerkonderwijs werd de tweedeling in de handwerkproducten opnieuw zichtbaar. De fraaie handwerken bleven lange tijd alleen voorbehouden aan de vrouwen en meisjes uit de meer gegoede kringen, terwijl de vrouwen en meisjes uit de arbeidersklasse in de nuttige handwerken werden onderricht. De vrouwen en meisjes uit de meer gegoede klasse hielden zich alleen in de vorm van sociaal werk bezig met de vervaardiging van producten die tot de nuttige handwerken behoorden.⁵⁸

Het vak handwerken werd in het jaar 1878 in het lager onderwijs geïntroduceerd. Hierbij was het onderdeel nuttige handwerken verplicht en het onderdeel fraaie handwerken facultatief.⁵⁹ Arme en rijke kinderen gingen tot in de twintigste eeuw naar verschillende scholen. De arme meisjes van de klompenscholen kregen alleen onderricht in nuttige handwerken, de meisjes uit de rijkere milieus die de schoenenscholen bezochten, leerden daarnaast ook de fraaie handwerken.⁶⁰ Dit was in overeenstemming met de al dan niet vermeende behoeften van de twee groepen. Voor de arbeidersmeisjes waren de nuttige handwerken een middel om de armoede in het gezin te verminderen. De meer welgestelde meisjes pasten de fraaie handwerken toe om de woonomgeving met hun werkstukken te verfraaien. In beide gevallen diende het handwerk de huiselijkheid, maar diezelfde huiselijkheid bleek, afhankelijk van het milieu waartoe men behoorde, een andere inhoud te hebben.

⁵⁸ Hanneke Oosterhof, *Een moment voor jezelf?* (Nijmegen 1984) 16-30.

⁵⁹ *Ibidem*, 37.

⁶⁰ *Ibidem*, 33.



Figuur 2 Fair Isle trui © Andantina op www.ravelry.com

Er bestond geen vast handwerkprogramma en dus kon de leerstof worden aangepast aan de maatschappelijke omstandigheden van de leerlingen. Voor de arbeidersmeisjes werd het leren breien, stoppen en verstellen van groot belang geacht. Wat betreft

het breien leerden zij eerst een breilap maken, gevolgd door

sokken, kousen, mutsen en borstrokken.⁶¹ Voor de rijkere meisjes lag de nadruk meer op haken en voor hun handwerken werden er duurdere stoffen gebruikt dan op de volksscholen.⁶² In de vervolgopleidingen werd voor arbeidersmeisjes het onderwijs in de nuttige handwerken herhaald en uitgebreid. De meisjes uit de burgerij kregen echter alleen nog les in de fraaie handwerken.⁶³ Grote afwezigheid bij het handbreien is in het voorafgaande de trui, waarvan figuur 2 een eigentijds voorbeeld laat zien. Het vest blijft eveneens buiten beeld. Toch wil dat niet zeggen dat deze kledingstukken gedurende de besproken periode niet werden gebreid en gedragen. De meisjes hadden ze echter niet leren maken tijdens het handwerkonderwijs op school. Wel hadden ze babytruitjes en babyjasjes leren breien. Er was echter geen tijd om in de handwerklessen kledingstukken in grotere maten te breien en ook kostte dit te veel materiaal.⁶⁴ Dat er voor 1950, wel bovenkleding zoals bijvoorbeeld truien werd gebreid, staat te lezen in het boek *Nederlandse visserstruien*. Toen de Nederlandse visserij na de Franse overheersing omstreeks 1860 weer opbloede, kwam het tot hernieuwde contacten met Engelse, Schotse en Shetlandse vissers en

⁶¹ Ibidem, 39.

⁶² Ibidem, 43.

⁶³ Ibidem, 44.

⁶⁴ Ibidem, 42.

brak het gebruik om truien als bovenkleding te dragen bij de Nederlandse vissers door.⁶⁵

De vissers droegen zowel machinaal gebreide als handgebreide truien. De laatste werden door hun vrouwen gebreid, waarbij het in Scheveningen gewoonte was dat de bruid de eerste trui voor haar man begon te breien zodra de huwelijksdatum was afgesproken.⁶⁶ De visserstruien zijn een voorbeeld van breiwerk waarvan de origine buiten Nederland ligt. In het boek *Visserstruien* van Stella Ruhe, dat na *Nederlandse visserstruien* van de hand van Henriëtte van der Klift-Tellegen is verschenen, geeft Stella Ruhe aan dat zij deze bijna verloren traditie graag zou zien evolueren door aanpassingen en eigen ideeën van de huidige generatie.⁶⁷

2.4 Klimaat, mode en de Eerste Wereldoorlog

Nederland heeft een gematigd zeeklimaat. In een dergelijk klimaat is niet zulke warme kleding nodig als in Scandinavië, IJsland of streken met een landklimaat. Door de handelscontacten kenden de Nederlandse kooplieden en de zeelui de gebreide kleding wel, maar de tegenwoordig als traditioneel bekend staande modellen vonden nog geen navolging in Nederland. Wel werden de vrouwen via vrouwenbladen als *De gracieuse* en *De vrouwen-wereld* aan het einde van de negentiende eeuw al onophoudelijk aangespoord het nieuwe te proberen, maar de lezeressen van die bladen behoorden tot de elite. In deze handwerkbladen werden nog geen breipatronen voor truien aangeboden.⁶⁸ Truien kwamen pas na de Eerste Wereldoorlog in de mode.⁶⁹ De latere Edward VIII poseerde tijdens het golfen in het

⁶⁵ Henriëtte van der Klift-Tellegen, *Nederlandse visserstruien* (De Bilt 1983) 12-13.

⁶⁶ Ibidem, 13-14.

⁶⁷ Stella Ruhe, *Visserstruien* (Baarn 2013) 5.

⁶⁸ Laura van Aert ... et al. 'Winkeldochters: vrouwen in de handel en als consument van textiel, 1600-2000', *Textielhistorische bijdragen* 47 (2007) 76-77.

⁶⁹ <http://www.vam.ac.uk/content/articles/h/handmade-in-britain-really-ripping-yarns-knitting/> (geraadpleegd op 6 december 2014).

Verenigd Koninkrijk met een Fair Isle trui. Dit droeg ertoe bij dat de trui, die voordien als onderkleding en sportkleding had gefungeerd, een normaal onderdeel van de bovenkleding voor mannen en vrouwen werd.⁷⁰ Dit paste bij de grotere maatschappelijke bewegingsvrijheid die vrouwen sedert de Eerste Wereldoorlog hadden gekregen.⁷¹ De soepele, rekbare trui voldeed wat dit betreft goed en is sindsdien niet meer van het toneel verdwenen.

Zoeken in het Geheugen van Nederland met de zoekterm breien levert tal van afbeeldingen op van sokken, slaapmutsen, mutsen als onderdeel van klederdrachten en voor de latere periode ook bovenkleding, bijvoorbeeld herenslipovers.⁷²

2.5 Ten slotte

Deze beknopte geschiedenis van het handbreien beslaat de tijd vanaf de vijftiende tot en met de eerste helft van de twintigste eeuw. Tot in de negentiende eeuw bestonden de gebreide producten vooral uit onderkleding, werkkleding en accessoires als sokken, mutsen, sjaals en handschoenen. Deze moesten functioneel zijn en slijtvast. Pas aan het einde van de negentiende eeuw kwam, vooral vanuit de Britse eilanden, de gebreide bovenkleding op in de hoedanigheid van truien en vesten.

Er blijft nog genoeg over dat onderzocht zou moeten worden, omdat het nog niet voldoende kan worden verklaard. Als we de motieven in breiwerk uit verschillende gebieden bekijken, zien we overeenkomsten waarvan we de oorsprong niet met zekerheid kunnen vaststellen. Hoe komt het bijvoorbeeld dat de kabelpatronen uit het Ierse breiwerk en het breiwerk uit Centraal Europa zoveel overeenkomst vertonen? En zijn de motieven uit Noord-Europa en die van het Fair

⁷⁰ Joanne Turney, *The culture of knitting* (Oxford en New York 2009) 66.

⁷¹ Alice Starmore, *Alice Starmore's book of Fair Isle knitting* (Mineola, New York 2013) 22.

⁷²

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/zoekresultaten/pagina/1/breien/%28breien%29/&colcount=0&wst=breien> (geraadpleegd op 27 januari 2014).

Isle breiwerk te herleiden tot een gemeenschappelijke oorsprong? Gezien de vergankelijkheid van breiwerk, waardoor er niet veel van is overgebleven en het gegeven dat er weinig schriftelijke bronnen zijn, is het de vraag of er ooit een antwoord op deze vragen zal worden gevonden.

In dit hoofdstuk is de situatie op het gebied van handbreien in Nederland besproken en vergeleken met die in een aantal andere landen. De oudste, zeer kort besproken periode laat zien dat in de tijd van het bestaan van de gilden het handbreien beroepshalve door mannen werd beoefend. Door de uitvinding van de breimachine door William Lee ontstond begin zeventiende eeuw de situatie zoals deze aan het begin van de periode waarover het onderzoek gaat, nog steeds bestond: het breien werd vooral beoefend door vrouwen. Er werd hoofdzakelijk voor eigen gebruik gebreid en met uitzondering van de zondagse visserstruien bestonden de breiwerken vooral uit werktruien en accessoires voor dagelijks gebruik als sokken, mutsen, sjaals en handschoenen. Drijfveren om te breien waren zuinigheid en het behoeden van de vrouw voor ledigheid.

Breien wordt gerekend tot de nuttige handwerken. In het kader van dit beknopte historische overzicht zijn voor Nederland in de tijdschriften die zijn bekeken geen voorbeelden van kunstbreiwerk aangetroffen. Boeken over kunstbreien zijn er echter wel, onder andere van Henriëtte van der Klift-Tellegen.⁷³ In de andere geraadpleegde bronnen kwam slechts één patroon van een in kunstbreiwerk uitgevoerd kleedje voor.⁷⁴ Deze categorie breiwerk vormt maar een heel klein onderdeel van het breien. Gezien de zaken die met deze techniek worden vervaardigd – bijvoorbeeld kleedjes, spreien en shawls – hoort kunstbreiwerk bij de fraaie handwerken. Ook in het boek *Het breien* uit de serie *De vrouwelijke handwerken voor school en huis*⁷⁵ waarvan de titel iets meer dan alleen de nuttige handwerken doet vermoeden, werd het kunstbreien niet behandeld.

⁷³ Henriëtte van der Klift-Tellegen, *De techniek van het kunstbreien* (De Bilt 1984).

⁷⁴ *Modern haken en breien* (Amsterdam 1977) 138.

⁷⁵ A. Teunisse en A. M. Van der Velden, *Het breien. De vrouwelijke handwerken voor school en huis* (Amsterdam 1893).

Hoofdstuk 3

De plaats van het handbreien in Nederland

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt gezien welke veranderingen er optraden in de drie domeinen waarin handbreien is onderzocht, namelijk het huishouden, het onderwijs en de vrije tijd. Daarnaast wordt besproken welke uitwerking de veranderingen in deze drie domeinen op hun beurt weer hadden op het handbreien.

3.2 1950-2010: van consumptiemaatschappij naar belevenismaatschappij

Het jaar 1950 valt in de periode 1948-1973 die door de economen Driehuis en Klant wordt aangeduid als de Gouden Kwarteeuw. Zowel voor de economie als voor de individuele gezinnen waren dit gouden jaren.⁷⁶ Vanaf 1948 zorgde de Marshallhulp ervoor dat de belangrijkste levensmiddelen en andere noodzakelijke goederen weer bereikbaar werden. Met deze producten werd het Amerikaanse patroon van massaconsumptie in ons land snel en succesvol ingevoerd.⁷⁷ Dankzij diezelfde Marshallhulp kon in september 1949 de rantsoenering van bijna alle gebruiksartikelen worden opgeheven en werden veel surrogaatgoederen vervangen door de originele producten uit de tijd van voor de Tweede Wereldoorlog. De inkomens per hoofd van de bevolking bereikten in 1950 weer het peil van 1930. Het ergste leek dus achter de rug, maar de stemming was nog niet optimistisch. Toch was er vanaf die tijd sprake van een vrijwel ononderbroken periode van stijging van

⁷⁶ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 269.

⁷⁷ Ibidem, 274.

de welvaart, de oliecrisis van 1973 en de economische crisis van de jaren zeventig en tachtig daargelaten.⁷⁸

De veranderingen door de stijging van de inkomens hadden grote gevolgen voor vrouwen. Doordat de huishoudens meer geld kregen te besteden, traden er veranderingen op in de manier waarop het huishouden werd gedaan. Om dezelfde reden werden er op het gebied van de vrije tijd veranderingen zichtbaar. Door de ruimere financiële middelen kregen de huishoudens de mogelijkheid om ervoor te kiezen meer geld uit te geven aan activiteiten op het gebied van de vrije tijd zoals bijvoorbeeld lidmaatschappen van verenigingen, uitstapjes en vakanties. Deze stijging van de welvaart ging ook aan het onderwijs niet voorbij. Kinderen mochten langer onderwijs volgen en met name voor meisjes werd het in de loop van de onderzoeksperiode steeds normaler om ook een (beroeps)opleiding te volgen. De veranderingen in het onderwijs zullen in paragraaf 3.4 nader worden besproken.

Na het op gang komen van de consumptiemaatschappij in de jaren vijftig was rond 1985 de welvaart dermate gestegen dat deze ruimte bood aan wat Schulze de Erlebnisgesellschaft is gaan noemen. In een dergelijke maatschappij beschikken veel consumenten over een dusdanig ruime hoeveelheid geld dat hun belangstelling verschuift van louter de kwaliteit van het product of de geboden dienst naar de emotionele gewaarwording die het product of de dienst teweeg brengt. Daarbij is het om het even of het gaat om een kluwen sokkenwol of een kop koffie. Toch waren in deze samenleving van overvloed ook kritische geluiden te bespeuren, vooral vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw. Er viel een bezinning waar te nemen op het gebied van het consumeren en najagen van belevenissen. Mensen begonnen zich af te vragen of minder materialistische belevenissen meer aandacht moesten krijgen.⁷⁹

Al deze hiervoor in het kort opgesomde maatschappelijke ontwikkelingen die in de onderzochte periode hebben plaats gevonden, hebben hun weerslag gehad op het handbreien. In de volgende paragraaf komen eerst de veranderingen in het huishouden aan de orde. Het huishouden was aan het begin van de onderzoeksperiode nog bij uitstek het domein van de vrouw.

⁷⁸ Ibidem, 271.

⁷⁹ Gerhard Schulze, Die Erlebnisgesellschaft (2^e druk; Frankfurt en New York 2005) VI-IX.

3.3 De veranderende plaats van het handbreien

3.3.1 Veranderingen in het huishouden

In 1950 was het nog heel gebruikelijk dat gehuwde vrouwen zich bezig hielden met het huishouden en geen werk buitenshuis verrichtten. Het hebben van een betaalde werkkring was voor vrouwen nog niet algemeen geaccepteerd⁸⁰. Als vrouwen al werkten, ging de voorkeur uit naar een vrouwelijk beroep dat met verzorging of opvoeding te maken had⁸¹. Voor veel huishoudens was schaarste nog de norm en was het zaak om de karige middelen optimaal in te zetten. Dit kon onder andere worden bereikt door zaken die bij aankoop in een winkel veel duurder waren zoveel mogelijk zelf te maken. Dat kostte dikwijls veel tijd, maar in het traditionele kostwinnersgezin waarin de vrouw geen baan buitenshuis had, was die tijd er wel, terwijl het juist aantrekkelijk was om op uitgaven te besparen. Breien is een activiteit die gemakkelijk in de rustige avonden door de huisvrouw gedaan kon worden. Ook de meisjes hielpen hieraan al van jongs af aan mee. Voor de Tweede Wereldoorlog was het niet ongebruikelijk dat de meisjes eerst een bepaald aantal pennen moesten breien voordat zij mochten gaan spelen. Vooral het breien van sokken was hiervoor geschikt, omdat dit breiwerk gemakkelijk onderbroken kan worden en weer opgepakt. Toch kwamen er veranderingen voor de huishoudens. Door het al eerder genoemde verdwijnen van de rantsoenering kwamen de van oudsher vertrouwde goederen weer ter beschikking van de consumenten. De bescheiden stijging van de inkomens zorgde voor meer bestedingsruimte per huishouden en daarmee ook voor meer keuzemogelijkheden op het gebied van de besteding van dit extra geld.

Gedurende de jaren vijftig werden deze extra financiële middelen vooral uitgegeven aan elektrische (huishoudelijke) apparaten, radio, kleding en alcohol en tabak. In de jaren zestig nam de financiële ruimte nog meer toe en werd het geld vooral besteed aan auto's, alcoholische dranken, recreatie en huishoudelijke

⁸⁰ Els Kloek, *Vrouw des huizes* (Amsterdam 2009) 195.

⁸¹ Vilan de Loo, *Toekomst door traditie* (Zutphen 1996) 49-59.

goederen.⁸² Naast het gezinsinkomen begon het aantal arbeidsvrije uren toe te nemen.⁸³ Deze toename van geld en tijd die de huishoudens te besteden kregen leidde tot meer keuzemogelijkheden, zowel op het gebied van de vrije tijd als binnen het pakket van huishoudelijke taken. De aanschaf van elektrische apparaten als stofzuiger, wasmachine en na 1972 de vaatwasser en de diepvriezer leidde er op den duur toe dat het huishouden de vrouwen minder tijd leek te gaan kosten. Maar nu wassen en schoonmaken gemakkelijker was geworden, werd dit steeds vaker gedaan⁸⁴ en nam de tijd die hieraan besteed werd minder af dan verwacht. Gingen vrouwen ook nog buitenshuis werken, dan hadden zij het zeker niet minder druk dan de huisvrouwen van een aantal jaren daarvoor die het zonder de hulp van de nieuwe elektrische apparaten hadden moeten stellen.⁸⁵ De ‘masculinisering van het huishouden’ die in de loop van de onderzochte periode optrad, verlichtte de lasten van de vrouw nauwelijks. De tijd die de man won door korter te gaan werken besteedde hij namelijk aan de klussen in huis die door de vrouw waren bedacht. Zorgarbeid in het gezin bleef het voornaamste onderdeel van het pakket dat de vrouw voor haar rekening nam.⁸⁶

Tot 1986-1990 was de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland lager dan elders in Europa en in de Verenigde Staten. De basis voor deze langdurig lage arbeidsparticipatie van vrouwen was al in 1924 gelegd door een Koninklijk Besluit op grond waarvan huwende vrouwelijke ambtenaren werden ontslagen.⁸⁷ Ook de al eerder vermelde afkeurende houding uit de negentiende eeuw ten aanzien van het verrichten van betaalde arbeid door gehuwde vrouwen werkte nog lang door. Zo leverden veel vrouwen na de Tweede Wereldoorlog nog lange tijd alleen een indirecte bijdrage aan de economie door de arbeid die zij in huis verrichtten.⁸⁸ De

⁸² Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 276-277.

⁸³ H. Mommaas *De vrijetijdsindustrie in stad en land* (Den Haag 2000) 25.

⁸⁴ Ruth Oldenziel en Carolien Bouw, *Schoon genoeg* (Nijmegen 1998) 7.

⁸⁵ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 276-277.

⁸⁶ *Ibidem*, 245.

⁸⁷ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 282.

⁸⁸ *Ibidem*, 282.

samenstelling van de huishoudens veranderde sterk in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Dit droeg er in belangrijke mate toe bij dat steeds meer zaken die vroeger thuis werden gemaakt in de winkel werden gekocht. Bij huishoudens van tweeverdieners en eenpersoonshuishoudens is de tijdsdruk veel groter. Het kostwinnersgezin, dat in de jaren vijftig, zestig en zeventig nog dominant was, maakte gedurende de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw in hoog tempo plaats voor huishoudens van tweeverdieners en eenpersoonshuishoudens.⁸⁹

3.3.2 Handbreien: van noodzaak tot hobby

In de vorige paragraaf was bij de huishoudens een algemene tendens waar te nemen die verliep van veel tijd en weinig geld, naar minder tijd en meer geld en vervolgens naar weinig tijd en veel geld. In het kort gezegd betekent dit dat een overvloed aan het één wordt ingezet ter compensatie van de schaarste aan het andere om de situatie in balans te krijgen.⁹⁰ Dit is een belangrijk gegeven voor de verandering van positie van het handbreien.

Handbreien was aan het begin van de onderzochte periode voor de meeste huisvrouwen nog een normale huishoudelijke taak. Babykleertjes, sokken, wanten, handschoenen, sjaals en overige bovenkleding voor de gezinsleden werden door de huisvrouwen uit de minder welgestelde gezinnen zelf gebreid, omdat zij hiermee geld konden uitsparen. Maar naarmate de hoeveelheid betaalbare confectiekleding toenam en de huishoudens meer geld tot hun beschikking kregen, nam het handbreien bij tenminste een deel van de handbreisters af. Een logische veronderstelling is dat degenen die over voldoende financiële middelen beschikten en een hekel hadden aan breien, dit minder gingen doen. Het ideaal van de huiselijkheid, waarbij de man na het werk 's avonds thuis de krant of een boek las en de huisvrouw zat te breien, begon langzaam aan af te brokkelen. Want weliswaar werd in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw het wooncomfort groter,

⁸⁹ H. Mommaas, *De vrijetijdsindustrie in stad en land* (Den Haag 2000) 48.

⁹⁰ B. Joseph Pine II, James H. Gilmore, *The experience economy* (Boston 1999) 20.

tegelijktijd werd het door het toegenomen autobezit aantrekkelijker om vaker uitstapjes te maken of op vakantie te gaan. Hierdoor bleef er minder tijd over voor handbreien, terwijl het om financiële redenen ook steeds minder aantrekkelijk begon te worden. Wie toch bleef breien deed dit omdat zij daar voldoende tijd en geld voor had en omdat zij er plezier in had. Dit betekende dat het element nut bij het handbreien een steeds kleinere rol ging spelen. Het plezier kwam in toenemende mate voorop te staan en dat had gevolgen voor de breiwerken die er gemaakt werden. Het meest extreme en meest recente voorbeeld hiervan is het 'wild breien'. Een bescheiden voorbeeld hiervan vormen de prullenbakvoetjes in figuur 3.



Figuur 3 Nederlands voorbeeld van wildbreien © thirteendiana op www.ravelry.com

Sommige handbrei(st)ers vinden het leuk publieke objecten met hun breiwerken te versieren.⁹¹ Deze – vermoedelijk uit de Verenigde Staten overgenomen – vorm van 'street art' heeft zich ver verwijderd van de sokken die als nuttig handwerk eeuwen lang thuis werden vervaardigd. Wildbreien biedt de mogelijkheid om zich te onderscheiden. Deze uiting op het gebied van het handbreien zal zich echter alleen

⁹¹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Wildbreien> (geraadpleegd op 21 april 2015) en <http://wildbreien.nl/> (geraadpleegd op 21 april 2015).

voordoelen in een maatschappij waar zo'n grote mate van welvaart heerst dat er ruimschoots kan worden voldaan aan meer dan de primaire levensbehoeften. Deze 'wildbreisels' of 'knit graffiti' zijn voorbeelden van het ultieme verlies van het element nut. Tegelijkertijd kunnen ze worden beschouwd als kunstwerken die door middel van handbreien worden vervaardigd en die vervolgens aan de publieke ruimte worden geschonken.

Met het vervallen van het element nut en het veranderen van handbreien als huishoudelijke taak in handbreien als hobby verdween ook de tweedeling tussen nuttige en fraaie handwerken en hiermee ook tussen degenen die deze twee categorieën van het handwerken beoefenden, respectievelijk de vrouwen uit de arbeidersklasse en de welgestelde vrouwen. Tevens veranderden met de intrede van de Erlebnissgesellschaft de criteria voor vrijetijdsbesteding. Beroep, levensstandaard, omgeving en religie werden vanaf het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw aanzienlijk minder belangrijke criteria om aansluiting bij anderen te zoeken. Zichtbare uiterlijke kenmerken als stijltype en leeftijd en het meer indirecte kenmerk van de genoten opleiding kwamen hiervoor in de plaats.⁹² Dit betekende dat het vanaf die tijd niet meer alleen de vrouwen uit de arbeidersklasse waren die het handbreien als hobby hadden.

Met het betreden van het domein van de vrije tijd ging de beleveniseconomie bij het handbreien een veel grotere rol spelen. De elementen die volgens Berndt Schmidt deel uitmaken van een belevens, zijn allemaal van toepassing op het handbreien: zintuiglijke gewaarwordingen in de vorm van de aanraking van het breigaren en het werken met ergonomisch breigereedschap, de gevoelens die worden opgeroepen door te denken aan degene voor wie iets wordt gemaakt, creatieve cognitieve ervaringen tijdens het leren van iets nieuws op bijvoorbeeld Youtube, de fysieke ervaring van het breien zelf en de sociale ervaringen bij Stitch 'n Bitch groepen en online social communities.⁹³ Omdat breien als vrijetijdsbesteding niet meer uit zuinigheid wordt gedaan maar de brei(st)ers ernaar streven om iets te maken wat ze mooi of leuk vinden, of nog liever allebei, zijn deze hiervoor genoemde

⁹² Gerhard Schulze, *Die Erlebnissgesellschaft* (2^e druk; Frankfurt en New York 2005) 170.

⁹³ Ilse Engwirda en Robin Ouwerkerk, *All business is showbusiness* (Z.p. 2001) 7-8.

elementen ook bij het handbreien een rol gaan spelen. En omdat de mogelijkheden groter zijn geworden om nieuwe dingen te leren die veel verder gaan dan het spreekwoordelijke één recht één averecht wordt breien eveneens aantrekkelijk voor diegenen die zich op het gebied van het handbreien willen blijven ontwikkelen en niet terugschrikken voor breiwerk dat concentratie, vaardigheid en geduld vereist. Een voorbeeld van dit soort breiwerk is shadow knitting, dat resulteert in breiwerken met het effect van optische illusies.⁹⁴

3.3.3 De kosten van handbreien

Aan het begin van de onderzoeksperiode was zuinigheid een belangrijke reden om het handbreien te beoefenen. Het kostte tijd, maar er kon geld mee uitgespaard worden. Dit motief speelde al voor het begin van de onderzoeksperiode een rol. In het boek *Visserstruien* wordt vermeld dat de vissers gekochte Engelse truien droegen als nette trui en dat de werktrui zelf gebreid werd. Als mogelijke reden wordt opgegeven dat het garen voor de werktrui waarschijnlijk duurder was dan de Engelse trui. De zelfgebreide werktrui die intensief werd gebruikt, was echter te herstellen door versleten stukken opnieuw te breien en aan te zetten en ging dus heel lang mee.⁹⁵ Toen echter in de jaren vijftig van de twintigste eeuw de winkels vol goedkope confectiekleding kwamen te liggen, verviel het motief van beien uit zuinigheid. Het was goedkoper om die zaken die vroeger werden gebreid in de winkel aan te schaffen. De prijs voor een paar sokken lag lager dan de kosten voor het garen dat nodig was om een paar sokken te breien. De prijs voor het benodigde garen voor een trui en de prijs voor een gekochte trui lagen wat minder ver uit elkaar. Maar wanneer de zelf gebreide trui na verloop van tijd werd uitgehaald en er iets anders werd gebreid van het gedeelte van het garen dat nog bruikbaar was, veranderde het kostenplaatje weer in het voordeel van de zelf gemaakte breiwerken. Deze praktijk van hergebruik van breigaren was in de Tweede Wereldoorlog door de schaarste aan materiaal heel gebruikelijk, maar verloor daarna snel aan populariteit omdat het

⁹⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Shadow_knitting (geraadpleegd op 29 augustus 2015).

⁹⁵ Stella Ruhe, *Visserstruien* (Baarn 2013) 14.

uit elkaar halen van een gebreid kledingstuk en vervolgens het uithalen en weer opkluwenen van het garen ervan veel tijd kostte. Naarmate de tijdsdruk toenam en de breisters de beschikking kregen over meer geld was de afweging om te stoppen met breien gemakkelijk gemaakt. Toen breien eenmaal een hobby was geworden, was de motivatie al veranderd van nut en zuinigheid in plezier en werd de prijs van het garen voor velen ondergeschikt aan het breiplezier.

Toch is het niet eenvoudig om een vergelijking te maken tussen de kosten van het breigaren voor een breiwerk en de kosten van een gelijkwaardig product uit de winkel. Wanneer er niet gekeken wordt naar het materiaal waaruit het breigaren of het kant en klare product is samengesteld, is het wel eenvoudig: een gekochte trui uit het laagste prijssegment van een grote winkelketen is goedkoper dan breigaren uit eveneens het laagste prijssegment dat nodig is voor het breien van een trui.

Toen aan het begin van de 21^e eeuw de mogelijkheden voor het bestellen van breigaren uit het buitenland veel groter waren geworden, gingen de prijzen van het breigaren veel meer uiteen lopen. Het is dan nog maar de vraag of de hoeveelheid breigaren uit het duurste prijssegment die nodig is voor een trui goedkoper is dan een trui uit de (web)winkel die van eenzelfde menging van vezels is gemaakt. De prijzen van breigaren kunnen namelijk behoorlijk oplopen, maar brei(st)ers die over voldoende financiële middelen beschikken zijn graag bereid om die hoge prijs te betalen voor exclusieve garens met kostbare vezels als bijvoorbeeld zijde, babykameel, mink of kasjmier. Handbreien als hobby in een maatschappij waarin de belevenis centraal staat maakt dat deze garens in trek zijn bij degenen die het zich kunnen veroorloven en zich daarmee graag onderscheiden. Wie zich iets minder kan veroorloven, maakt van deze dure garens een kleiner werkstuk zoals een paar sokken, handschoenen, een shawltje of een muts. Het breien zelf moet een belevenis zijn en op het uiteindelijke resultaat ervan willen de brei(st)ers trots zijn. De alledaagse trui, alledaagse sokken hebben voor de meesten afgedaan.

3.3.4 Veranderingen aan de aanbodkant van het handbreien

Uit de voorgaande paragraaf is op te maken dat het handbreien in de loop van de onderzochte periode afnam. Dit impliceerde een dalende verkoop van breipatronen, breigaren en andere breibenodigdheden, wat gevolgen had voor de inhoud van handwerktijdschriften en voor fabrikanten en detailhandelaren op het gebied van het handbreien. De laatste twee categorieën komen in deze paragraaf aan de orde, de handwerktijdschriften worden verderop behandeld.

Een factor die heeft bijgedragen aan de afname van belangstelling voor het handbreien is de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen in de loop van de onderzochte periode. Daarnaast speelden het verschuiven van de belangstelling van handwerken naar handvaardigheid en de afnemende hobbytrouw van consumenten een rol. Nieuwe hobby's verschenen in hoog tempo ten tonele en dit maakte het bij de aanbodkant van breibenodigdheden moeilijk om de belangstelling van de handbrei(st)ers vast te houden.⁹⁶ In 1992 en 1993 was er nog sprake van een toename van het aantal wol- en handwerk winkels, in 1994 deed zich een daling voor van 4%.⁹⁷ Tussen 1996 en 1999 vertoonde de vraag naar breigaren – en daarmee ook de belangstelling voor het handbreien – geen opgaande lijn. Huis en tuin zijn dan geduchte concurrenten van het handbreien geworden.⁹⁸ Daarnaast was er sprake van vergrijzing: tweederde van de beoefenaar(st)ers van het handbreien was ouder dan 55 jaar. Hoewel er bij creatieve hobby's geen sterke relatie tot de hoogte van het inkomen bestaat, behoren degenen die wol en handwerkbenodigdheden kopen vaker bij degenen die een relatief lager inkomen hebben. Deze groep bestaat uit de vrouwen die al op jonge leeftijd op school hadden leren breien en het breien later weer als hobby oppakten. Dat de rol van de tijd die ter beschikking staat, belangrijker is dan die van het geld is meer van toepassing op de jongere beoefenaar(st)ers van het handbreien.⁹⁹ Deze jongere handbrei(st)ers moeten veel meer investeren in het

⁹⁶ *Detailhandel in zelfmaakmode, wol en handwerken* 1995 (1996) 7.

⁹⁷ *Ibidem*, 8.

⁹⁸ *Detailhandel in kledingstoffen, breiwol en furnituren* 1998 (1999) 5.

⁹⁹ *Ibidem*, 8.

opbouwen van hun vaardigheid op dit gebied dan de ouderen die het al op jonge leeftijd leerden. Laagdrempelige hobby's zijn in trek. Dit zijn hobby's waarbij de consument niet veel hoeft te investeren in kennis, vaardigheden en geld¹⁰⁰. Wanneer de nieuwe hobby niet bevalt, wordt er snel weer naar iets gezocht dat leuker wordt gevonden. Het handbreien valt niet binnen deze categorie.

Voor degenen die bleven breien, werd het in de loop van de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw niet gemakkelijker om aan materiaal te komen, mede vanwege de hiervoor genoemde afname van verkooppunten. Het assortiment breigarens werd ook kleiner. Het Nederlandse breigarenmerk Scheepjeswol kon door de afnemende belangstelling voor het handbreien geen stand houden. In 1982 werd nog een verbetering van het assortiment doorgevoerd, maar dit kon een faillissement in 1987 niet verhinderen. Scheepjeswol werd overgenomen door de Leidsche Wolspinnerij, welke op haar beurt in 1988 failliet ging. Het Nederlandse wolmerk Neveda verdween in 1988 eveneens van het toneel.¹⁰¹ Opmerkelijk is echter dat zowel Scheepjeswol als Neveda als merk in 2010 een comeback maakten onder de vlag van de firma De Bondt uit Tynaarlo¹⁰² en dat zij ook te vinden zijn op het internet.¹⁰³ De situatie rond de productie van het garenessortiment van Scheepjeswol heeft echter een opvallende verandering ondergaan. De globalisering is aan de wolfabrieken niet voorbijgegaan en het garen wordt niet meer in Nederland geproduceerd. Net als veel andere wolmerken betreft Scheepjeswol de garens uit Europa, Azië, Australië en Nieuw-Zeeland. De kluwens worden voorzien van een band en vallen zo onder het merk Scheepjeswol. Puur Nederlandse producten zijn het dan niet meer.¹⁰⁴ Overigens is deze praktijk niet uniek voor Scheepjeswol. Het Noorse wolmerk DROPS geeft op de site duidelijk het land van herkomst van de diverse breigarens aan.¹⁰⁵

¹⁰⁰ *Detailhanden in kledingstoffen, breiwol, handwerken en furnituren* 1999 (2000) 19.

¹⁰¹ G. G. Callenbach, *Scheepjeswol* (Zwolle 2013).

¹⁰² https://nl.wikipedia.org/wiki/Textielindustrie_in_Veenendaal#Scheepjeswol (geraadpleegd op 18 juli 2015).

¹⁰³ www.scheepjeswol.nl (geraadpleegd op 18 juli 2015).

¹⁰⁴ <http://www.volkskrant.nl/archief/twee-zakken-vol~a3371392/> (geraadpleegd op 18 juli 2015).

¹⁰⁵ www.garnstudio.com (geraadpleegd op 18 juli 2015).

Ook de verkoopkantoren van buitenlandse wolfabrikanten verdwenen uit Nederland.¹⁰⁶ Uitkomst voor de handbrei(st)ers boden de bedrijven die breigaren per postorder aanboden.¹⁰⁷ Toen het gebruik van internet algemeen werd, was voor bestaande postorderbedrijven op het gebied van handwerkbenodigdheden de stap naar de verandering in een virtuele hobbywinkel gemakkelijk gemaakt. De eerste die ik vermeld zag, staat in *Detailhandel in kledingstoffen, breiwool en fournituren* van 1999,¹⁰⁸ maar deze winkel bestaat niet meer. Nieuwe webwinkels op het gebied van breiwool en toebehoren kwamen er in hoog tempo bij. Er verschenen webshops met een breed assortiment, maar er kwamen ook webwinkels die zich in bepaalde onderdelen van het breien specialiseerden. Ook kwamen er webwinkels, al dan niet in Nederland gevestigd, die bij de lifestyles van de liefhebb(st)ers van het handbreien aansloten. Zo is er een webshop die is gespecialiseerd in luxe sokken- en kantgarens¹⁰⁹ en weer een andere verkoopt milieuvriendelijk geverfde en fair trade garens.¹¹⁰ Een aantal webshops biedt de klanten via forums de mogelijkheid om onderling contact te hebben.

De vertrouwde 'niet-virtuele' handwerk-en breiwinkels hebben eveneens veranderingen ondergaan. Zij dragen zorg voor het bijhouden van de ontwikkelingen op het gebied van het handbreien die het de breisters gemakkelijker maken en hen een ruime keuze bieden. Voorbeelden hiervan zijn rondbreinaalden, sokkenbreinaalden in verschillende lengtes, breinaalden van bamboe en vierkante breinaalden. Heel populair is garen dat in verschillende kleuren is geverfd, wat het breien van ingewikkelde patronen overbodig maakt. Het breiwerk ziet er hierdoor uit alsof het met bolletjes in verschillende kleuren is gebreid zonder de extra tijd en moeite die het maken van breiwerk in meerdere kleuren normaliter kost. Ook zorgen deze winkels er tegenwoordig voor dat zij op het internet te vinden zijn en bieden zij

¹⁰⁶ *Detailhandel in kledingstoffen, breiwool, breiwool, handwerken en fournituren* 1998 (1999) 20.

¹⁰⁷ *Detailhandel in zelfmaakmode, breiwool, breiwool, handwerken en fournituren* 1996 (1997) 17.

¹⁰⁸ *Detailhandel in kledingstoffen, breiwool, breiwool, handwerken en fournituren* 1999 (2000) 16.

¹⁰⁹ www.wolhalla.nl (geraadpleegd op 21 april 2015).

¹¹⁰ www.trikoo.nl/shop/index.php (geraadpleegd op 21 april 2015; gestopt op 15 oktober 2015) en www.weldraad.nl (geraadpleegd op 3 mei 2015).

op hun site een bestelservice voor breibenodigheden aan en soms ook cursussen. In de winkels zelf zijn dikwijls een boekentafel en een koffiehoeke te vinden. Vaak worden er workshops aangeboden die extra aantrekkelijk worden gemaakt met koffie, thee en iets lekkers. De brei(st)ers komen niet alleen om iets te leren, zij willen het gezellig hebben met elkaar en een gastvrije ontvangst door de breiwinkel hoort daarbij. Bij een bezoek aan de wol- of handwerkwinkel verwacht de klant een belevenis die naast het kopen van breibenodigheden ook nog de mogelijkheid biedt om iets te leren of tot een gezellige ontmoeting met degenen met dezelfde hobby. Winkels die hierin achter blijven zijn in de ogen van de hedendaagse brei(st)ers minder aantrekkelijk en daaraan zullen zij, als dat ook maar enigszins mogelijk is, voorbijgaan.

3.4 Veranderingen in de overdracht van kunde en kennis

Mommaas geeft in *De vrijetijdsindustrie in stad en land* een goed overzicht van de maatschappelijke veranderingen die er in Nederland vanaf 1950 plaats vonden. Deze veranderingen hadden ook gevolgen voor het onderwijs. Het onderwijs moet voorzien in opleidingen voor vaardigheden of beroepen waaraan op de arbeidsmarkt behoefte bestaat. Aan het begin van de twintigste eeuw was het kleinste deel van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, terwijl een groter deel werkzaam was in respectievelijk nijverheid en diensten. De afstand tussen de laatste twee sectoren werd alleen maar groter, om in 1979 te eindigen met een dienstensector die meer dan twee maal zo groot was geworden als de sector nijverheid.¹¹¹ Dit betekende dat er een verschuiving optrad in het soort onderwijs waaraan behoefte was. Met het voortschrijden van de industrialisatie en het steeds groter worden van de administratie bij overheid en bedrijfsleven nam de behoefte aan voortgezet onderwijs na de lagere school toe; al doende het beroep leren in bedrijf of werkplaats volstond niet meer.¹¹² In de jaren van opbouw na de Tweede Wereldoorlog kwam er steeds meer vraag naar geschoolde arbeiders en hoger gekwalificeerd personeel en daarom

¹¹¹ P. Th. F. M. Boekholt, E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school* (Assen en Maastricht 1987) 231.

¹¹² *Ibidem*, 257.

ook naar adequate opleidingen voor deze toekomstige werknemers. De uitbreiding van de dienstensector en de werkgelegenheid daarin maakten een verhoging van het onderwijspeil noodzakelijk.¹¹³ Ouders waren door de toegenomen welvaart steeds vaker bereid en in staat om in een voortgezette opleiding voor hun kinderen te investeren.¹¹⁴ Meisjes hadden in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw nog steeds te maken met een achterstand in het onderwijs. Toch werd allengs het standpunt losgelaten dat onderwijs voor meisjes minder noodzakelijk was dan voor jongens en ontstond met het op gang komen van een nieuwe emancipatiebeweging in 1960 een discussie over het afstappen van onderwijs dat alleen voor meisjes was bestemd, zoals de huishoudschool, de middelbare meisjesschool en de ULO voor meisjes. De onderwijswet uit 1968 was ervoor bedoeld om een einde te maken aan de ongelijkheid van de positie van jongens en meisjes op het gebied van het onderwijs, alsmede aan de ongelijke onderwijskansen voor kinderen uit de verschillende sociale milieus.¹¹⁵ Dit had gevolgen voor het vak handwerken, dat uitsluitend aan meisjes werd onderwezen. Tot 1974 vormde handwerken voor meisjes een verplicht onderdeel van het onderwijspakket op de lagere school. Het was van overheidswege niet voorgeschreven dat alle lagere scholen hierbij dezelfde lesmethode gebruikten. Volgens deel B van *Proeve van een leerplan voor het basisonderwijs* bijvoorbeeld kregen jongens en meisjes in de eerste twee leerjaren van het handwerken en de handenarbeid nog samen les. Daarna kregen de meisjes apart handwerkles en leerden zij in de volgende vier jaar bij het onderdeel breien de veelvoorkomende tricotsteek, meerderen, minderen, in vorm breien, open patroontjes ofwel ajour en het breien vanaf eenvoudige patronen.¹¹⁶

De boeken *Prettig handwerken met de jongsten*, *Prettig handwerken met de groteren* en *Prettig handwerken deel 3*¹¹⁷ bevatten naast aanwijzingen om het

¹¹³ Ibidem, 259.

¹¹⁴ Ibidem, 258.

¹¹⁵ Ibidem, 263.

¹¹⁶ *Proeve van een leerplan voor het basisonderwijs*. B (2^e druk; Groningen 1968).

¹¹⁷ H.C.M. Valk, *Prettig handwerken met de jongsten* (2^e druk; Baarn z.j.); H.C.M. Valk, *Prettig handwerken met de groteren* (Baarn z.j.); H.C.M. Valk, *Prettig handwerken deel 3* (3^e druk; Baarn z.j.).

handwerkonderwijs voor de kinderen plezieriger te maken, ook leerplannen voor respectievelijk de eerste vier jaar en de laatste twee jaar van de lagere school alsmede voor de eerste leerkring van de kweekschool. De verschijningsdatum van de boekjes ligt bij benadering tussen 1945 en 1955. Het leerplan dat in deze boekjes is beschreven bestond uit breien, haken, naaien en versieren. Voor het breien zijn zowel de verschillende technieken als de werkstukjes in het leerplan beschreven. In het eerste leerjaar van de lagere school leerden de meisjes het opzetten, recht breien en afkanten. In het tweede jaar kwam het averecht breien en minderen hierbij, waarna in het derde leerjaar geleerd werd hoe insteektoeren en een ronding moesten worden gebreid. In het vierde leerjaar leerden de meisjes kleine kledingstukjes en gebruiksvoorwerpen in de grondsteken en eenvoudige patroontjes in recht en averecht breien. De sok werd in het vijfde en zesde leerjaar onderwezen. Daarnaast leerden de kinderen andere, wat gemakkelijker werkstukjes in vorm breien zoals mutsen en wantjes. Ook leerden zij het aantal steken berekenen wanneer zij een werkstuk aan de hand van een knippatroon gingen breien. Verder werd het versierend mazen geleerd en het verstellen door middel van inbreien en mazen aan de hand van speciaal voor dit doel gebreide lappen. Het artikel van Renette Niekerk uit *Handwerken zonder grenzen* beschrijft herinneringen van verschillende vrouwen aan de handwerklessen die zij op de lagere school kregen, waarin behalve het maken van een broddellap de praktijk van mazen op een maaslap wordt beschreven.¹¹⁸ Dit laatste werd tijdens de lessen in nuttige handwerken in de negentiende eeuw al onderwezen en is een goed voorbeeld van zuinigheid die door nuttige handwerken werd nagestreefd.

In 1974 had het huishouden als toekomstperspectief voor meisjes ook voor de overheid afgedaan en werd met de al eerder genoemde wet van 20 juni 1974 handwerken als verplicht vak voor meisjes afgeschaft. Dit had ook gevolgen voor het onderwijs aan de huishoudschool ofwel (sinds 1968) het LHNO. Deze vorm van onderwijs was alleen voor meisjes toegankelijk. Zij leerden hier koken, huishouden, het bijhouden van een huishoudboekje, voedingsleer en handwerken. Met de lessen in dit laatste vak breidden zij de basisvaardigheden uit die zij tijdens de handwerklessen op de lagere school hadden verworven. Toen ambachtschool en

¹¹⁸ Renette Niekerk, 'Handwerken op de basisschool', *Handwerken zonder grenzen* 143 (Den Haag 2007) 12-15.

huishoudschool veranderden in gemengde scholen voor lager beroepsonderwijs was er voor het vak handwerken geen plaats meer. In het toekomstig beroepsleven van de meisjes zou het naaien en verstellen naar alle waarschijnlijkheid geen belangrijke rol spelen: die lag eerder op het terrein van de technische vakken.¹¹⁹ Wie na 1974 kennis en vaardigheden op het gebied van handbreien wilde verwerven, moest op zoek naar andere kennisbronnen. Thuis leren breien was nog steeds een mogelijkheid, maar met het verstrijken der jaren nam het aantal moeders, tantes en andere familieleden dat op de lagere school nog had leren breien, af. Uitkomst boden tijdschriften en boeken op het gebied van het handbreien en vanaf het einde van de jaren negentig van de twintigste eeuw bronnen op internet. Deze bronnen van kennis en vaardigheden op het gebied van het handbreien komen in de volgende drie paragrafen aan de orde.

3.4.1 Handwerktijdschriften

Voor het begin van de onderzoeksperiode, van 1950 tot ongeveer 1965, heb ik veel moeite gehad om materiaal voor dit onderzoek te vinden. Wat er tussen 1950 en 2010 in Nederland is gebreid, is voor het overgrote deel natuurlijk niet meer terug te vinden. Het is versleten, uitgehaald en opnieuw gebreid of anderszins verloren gegaan. Wat wel onderzocht kon worden waren de breipatronen uit die periode die in boeken en handwerk- en breitijdschriften zijn verschenen. Voor dit bronnenonderzoek zijn jaargangen van *Ariadne*, *Creaties*, *Verena* en *Margriet* gebruikt. Helaas blijven vrijwel alle breiwerken die zonder patroon zijn gebreid buiten beeld – met uitzondering van het boek *Het verzameld breiwerk van Loes Veenstra* - en is het niet mogelijk een schatting te maken van de verhouding tussen breiwerken die zonder patroon en werkstukken die wel volgens een breipatroon zijn vervaardigd.

Er is door de bibliotheken in Nederland lang niet alles bewaard van datgene wat op het gebied van het handbreien is verschenen, ook niet het sinds 1939 verschijnende handwerktijdschrift *Ariadne*. De hoeveelheid bewaard materiaal op het gebied van de brei- en handwerktijdschriften neemt vanaf 1965 wel toe, maar een

¹¹⁹ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Huishoudschool> (geraadpleegd op 6 oktober 2015).

compleet bezit van alle Nederlandstalige handwerk- en breijtijdschriften is in de bibliotheken van Nederland niet aanwezig. De handwerkbladen zijn wel in grote oplage verschenen maar werden kennelijk niet de moeite van het bewaren waard geacht. Zo verscheen *Ariadne* in het jaar 1976 in een oplage van 300.000 stuks.¹²⁰ In het jaar 1996 bestond de oplage uit 170.000 exemplaren.¹²¹ Er stonden in 1996 geen breipatronen meer in dit blad, maar nog wel werkbeschrijvingen voor woonaccessoires. Van het weekblad *Margriet* is wel heel veel bewaard gebleven. Omdat dit blad een doelgroep heeft die niet specifiek in handwerken is geïnteresseerd, was het van belang om de breipatronen daarin te vergelijken met die in het handwerktijdschrift *Ariadne*. Het is aannemelijk dat degenen die een handwerktijdschrift kopen dit doen uit een bijzondere belangstelling voor het handwerken en dat zij op dit gebied ook over een bepaald niveau van vaardigheid beschikken. Voor het lezerspubliek van een blad als *Margriet* is dit laatste veel minder vanzelfsprekend. Omdat er met het veranderen van *Ariadne* in een tijdschrift over wonen geen oorspronkelijk Nederlands handwerktijdschrift meer over was voor het laatste deel van de onderzoeksperiode, heb ik een jaargang van het uit het Duits vertaalde breijtijdschrift *Verena* bekeken en twee jaargangen van het uit het Frans vertaalde *Creaties* van het Franse garenmerk Bergère de France. Incidentele nummers heb ik bekeken van de uit het Duits vertaalde handwerkbladen *Sandra* en *Anna* om inzicht te krijgen in de verschillen die er tussen de in Nederland verschijnende handwerktijdschriften bestaan. Overigens zijn in het Nederlands vertaalde handwerktijdschriften van buitenlandse oorsprong geen fenomeen van recente datum. Het handwerktijdschrift *Bazar* uit de negentiende eeuw verscheen al in tien verschillende talen.¹²²

Het tijdschriftenpalet op het gebied van het handwerken en breien voor het Nederlandse taalgebied vertoont niet zo'n grote verscheidenheid als dat in de

¹²⁰ <http://www.digibron.nl/search/detail/013b08b271c1321606a6b69d/ariadne-voelt-sterke-binding-met-creatieve-lezeressen> (geraadpleegd op 4 oktober 2015).

¹²¹ <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2748253/1998/09/05/Met-dank-aan-Jan-des-Bouvie.dhtml> (geraadpleegd op 4 oktober 2015).

¹²² Ilonka de Vries, Leonard de Vries, Margit Beij, *Groot handwerkboek uit grootmoeders jeugd* (2^e druk; Utrecht 1983) 5.

Angelsaksische landen. Het Nederlandse taalgebied is dan ook veel kleiner. Hierin ligt de verklaring voor het feit dat er in Nederland veel minder titels op het gebied van handbreien verschijnen dan in het Engelse taalgebied. Terwijl daar de tijdschriften zelfs per deelgebied van het handbreien zijn in te delen, zoals bijvoorbeeld *Jane Austen knits* voor nostalgisch breiwerk, *Vogue designer knitting* voor de haute couture van het handbreien en *Knitscene* voor hippe patronen is dat in Nederland niet het geval.

Wel zijn er ook tussen de Nederlandstalige tijdschriften verschillen te zien. Het tijdschrift *Ariadne* werd, zeker vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw, een handwerkblad waarin breipatronen voor alle gezinsleden waren opgenomen. De materialen waarmee werd gewerkt, behoorden, een enkele uitzondering daargelaten, niet tot de allerduurste. De modellen waren over het algemeen vrij klassiek en niet al te moeilijk om te maken. Maar vanaf de al eerder genoemde jaren zeventig werden de modellen voor kinderen veel speelser en fantasievoller en werd wat de kinderen leuk vonden het uitgangspunt. Dit waren bijvoorbeeld truien met afbeeldingen van stripfiguren, wilde dieren of clowns. De patronen voor vrouwen- en mannenkleding begonnen meer met de mode mee te gaan. De t-lijn deed ook in de breimode zijn intrede en wanneer in de confectiekleding wijd in de mode was, vertoonden de breipatronen eveneens meer overwijdte. Werden er in de jaren zestig alleen klassieke inbreimotieven gebruikt zoals de motieven in Noors breiwerk of pied de poule, vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwamen hier asymmetrische motieven bij als bijvoorbeeld grote bloemen of motieven uit verschillende sporten. In 2001 veranderde *Ariadne* in een tijdschrift over wonen. Dat wil zeggen dat het vanaf dat jaar aan de titel als een woontijdschrift te herkennen is. In het septembernummer van 1990 verscheen echter al 'interieur' als nieuwe rubriek. Vanaf datzelfde nummer werd het aantal breipatronen drastisch verminderd. Was het daarvoor niet ongebruikelijk om in elk nummer ongeveer twintig breimodellen voor het hele gezin aan te treffen, vanaf het septembernummer van 1990 tot het einde van dat jaar waren dit er per nummer nog maar een stuk of drie. In 1998, een jaargang die is bekeken omdat 1995 niet aanwezig was, waren helemaal geen breipatronen meer te vinden. Wel bevatte het tijdschrift toen nog werkbeschrijvingen voor woonaccessoires om zelf te maken, zoals bijvoorbeeld kussens. Een blad voor handwerken was

Ariadne vanaf september 1990 nog wel, met daarnaast artikelen op veel andere gebieden, zoals bijvoorbeeld koken, maar breien was er toen al uit verdwenen.

Het uit het Duits vertaalde breitijdschrift *Verena* is al sinds de oprichting halverwege de jaren tachtig van de twintigste eeuw heel anders van karakter dan de Nederlandse *Ariadne*. *Verena* volgt de mode op de voet. Naast patronen voor modieuze truien en truitjes bevat het blad door het jaar heen ook patronen voor stola's, strandkleding, chique jasjes en vesten, een enkel paar sokken en sporadisch breipatronen voor woonaccessoires als plaids en kussens. De materialen waarmee wordt gewerkt, behoren tot het duurdere segment en de patronen vragen meestal meer dan de vaardigheden van een beginner op het gebied van het handbreien. Per nummer bevat *Verena* een artikel over een ontwerp(st)er van breipatronen met daarbij een breipatroon van de hand van deze ontwerp(st)er dat exclusief in *Verena* verschijnt en een column die betrekking heeft op een bepaald aspect van het breien.

Van het breitijdschrift *Sandra*, eveneens afkomstig uit het Duitse taalgebied, zijn verschillende nummers bekeken uit de jaren 1988 tot 2010. Het blad zit wat de moeilijkheidsgraad van de werkstukken en de prijsklasse van de gebruikte materialen tussen *Ariadne* en *Verena* in.

Van het handwerktijdschrift *Anna*, ook van Duitse oorsprong, zijn exemplaren uit de jaren 1986 tot 1990 bekeken. Dit tijdschrift bevat per nummer steeds enkele breipatronen waarvoor meer dan de kennis en vaardigheden van een beginner op het gebied van het handbreien zijn vereist. Hiervoor worden de duurdere breigarens voorgeschreven. Ook bevat elke aflevering de rubriek 'Cursus'. Hierin worden, naast andere handwerktechnieken, allerlei onderwerpen op het gebied van het handbreien behandeld, zoals het breien van mutsen en handschoenen, sokken breien en het in het rond breien van Noorse truien. Het is het enige in het Nederlands verschijnende tijdschrift waarin regelmatig patronen op het gebied van het kunstbreien staan.

Creaties van het Franse merk Bergère de France is een voorbeeld van een breitijdschrift met breipatronen voor kleding voor het hele gezin. De breigarens van Bergère de France behoren niet tot de duurste prijsklasse en bevatten bijna allemaal een aandeel synthetische vezels. Dit zorgt ervoor dat de hiermee gebreide kleding gemakkelijk is in het onderhoud. De moeilijkheidsgraad varieert van beginnersniveau

tot het niveau van de brei-expert. De modellen hebben een goed verzorgde pasvorm en beperken zich niet alleen tot de gemakkelijk uit te voeren T-lijn.

Van het weekblad *Margriet* zijn steekproeven genomen van tussen de 10 en 12 nummers per jaar van de jaren 1955-2005. Er is gekozen voor verschillende momenten in de onderzochte jaargangen om zoveel mogelijk verschillende breipatronen te zien. Het laatste kwartaal van een jaar leverde altijd patronen voor gebreide cadeaus voor sinterklaas en kerstmis op, aan het begin van het tweede kwartaal kwam de voorjaarscollectie, in de zomer verschenen er patronen voor vakantieleding en in het najaar werden er patronen gepresenteerd voor de kinderen die weer naar school gingen. In 1955 stond er elke week een breipatroon in *Margriet*. In 1965 is deze wekelijkse rubriek verdwenen. De patronen uit *Margriet* bestonden vooral uit patronen voor dameskleding, gevolgd door enkele breipatronen voor kinderkleding en nog minder patronen voor herenkleding. Er waren niet veel breipatronen voor accessoires als mutsen, sjaals en wanten, maar dit kan zijn veroorzaakt doordat er steeds een selectie uit een jaargang is gemaakt waarbij niet elk jaar voor hetzelfde kwartaal is gekozen. Na 1995 zijn er in *Margriet* geen breipatronen meer aangetroffen.

In de jaren 1965 en 1985 kwamen zowel in *Margriet* als *Ariadne* breipatronen voor, maar per jaar zijn de aantallen breipatronen uit *Ariadne* zoveel groter dan die uit *Margriet* dat een vergelijking van de breipatronen per jaar een niet geheel realistisch beeld zou geven. De selectie uit *Margriet* voor 1964/1965¹²³ bevat 12 breipatronen tegenover 54 breipatronen uit *Ariadne*.¹²⁴ Voor het jaar 1985/1986 staan 29 breipatronen uit *Margriet*¹²⁵ tegenover 180 breipatronen uit de geselecteerde nummers van *Ariadne* uit de jaren 1984, 1985 en 1986.¹²⁶ De selecties uit beide tijdschriften gaan gelijk op in het volgen van de mode: klassiek in 1965, kleurrijk met veel folkloristische motieven in de jaren rond 1985. Het verdwijnen van het wekelijkse breipatroon uit *Margriet* na 1955 maakt duidelijk dat bij dit

¹²³ *Margriet* 48-50 (1964); *Margriet* 1-7 (1965).

¹²⁴ *Ariadne* 217-228 (1965).

¹²⁵ *Margriet* 49-52 (1985); *Margriet* 1-10 (1986).

¹²⁶ *Ariadne* 3-8 (1984); 12 (1985); 6-12 (1986).

tijdschrift de veranderende plaats van handbreien in het dagelijks leven van vrouwen sneller zichtbaar werd dan bij het handwerktijdschrift *Ariadne*.

Vanaf de vroege jaren van de 21^e eeuw verschijnen er ook online tijdschriften op het gebied van het handbreien. Sommige bieden gratis patronen aan zoals het vanaf 2002 verschijnende *Knitty*,¹²⁷ bij andere, zoals het Japanse *Amirisu*, zijn patronen tegen betaling te bestellen.¹²⁸ Er waren nog geen Nederlandse online breitijdschriften te vinden.

3.4.2 Handwerkboeken

Met het verdwijnen van handwerken uit het lager onderwijs als verplicht vak voor meisjes begon het lesmateriaal voor handwerkleerkrachten in de loop van de jaren zeventig van de twintigste eeuw plaats te maken voor boeken waarmee degenen die nog niet konden breien deze vaardigheid zelf thuis konden leren. Aanvankelijk richtten deze boeken zich op (jong)volwassenen, maar in de loop der tijd kwamen er steeds meer boeken op de markt die zich direct richtten op kinderen. In deze boeken worden de kinderen heel anders benaderd dan de generaties die op de lagere school *moesten* leren breien. Breien was toen al een hobby geworden en moest derhalve aantrekkelijk worden gepresenteerd. De boeken bieden beschrijvingen aan voor werkstukjes die aansluiting proberen te vinden bij de leefwereld van kinderen. Dit zijn bijvoorbeeld vrolijk gekleurde vlaggetjes, tasjes en speelgoedieren¹²⁹ Het boek van Lucinda Gray waarnaar in de voetnoot wordt verwezen is niet het enige handwerk- of breiboek voor kinderen dat sinds 1974 is verschenen. In 1975 verscheen *Het handwerkboek voor kinderen* van Jutta Lammèr. Dit boek beleefde in 1977 een herdruk.¹³⁰ In 1978 verscheen *Ik leer breien* van Hetty Mooi dat zich eveneens op

¹²⁷ www.knitty.com (geraadpleegd op 21 april 2015).

¹²⁸ www.amirisu.com (geraadpleegd op 21 april 2015).

¹²⁹ Lucinda Gray, *Ik leer breien* (Baarn 2009); Rina Soffers, *Kinderbreiboek* (Utrecht 2005).

¹³⁰ Jutta Lammèr, *Het handwerkboek voor kinderen* (De Bilt 1975).

kinderen richt¹³¹ en in 2005 verscheen *Breiboek voor kinderen* van Carolyn Clewer.¹³² Dit zijn maar een paar voorbeelden uit de periode van 1974 tot 2010 die ik heb gevonden door in databases van bibliotheken op het trefwoord breien te zoeken.¹³³ Er zijn er ongetwijfeld nog veel meer.

De breiliteratuur voor volwassenen onderging gedurende de onderzochte periode eveneens veranderingen. Tussen 1950 en 1977 verschenen er negen boeken over handbreien. Veel van de boeken die er gedurende die periode verschenen waren initiatieven van garenmerken als het bekende 3 Suisses en het Nederlandse Neveda. Maar na die tijd begon dat te veranderen. In 1978 kwamen er vier boeken over breien uit en in 1986 zes. Vanaf dat laatste jaar verschenen er in Nederland dikwijls meerdere boeken per jaar over breien. Bij die boeken begon een tweedeling zichtbaar te worden tussen boeken die zich richtten op degenen die al op jonge leeftijd hadden leren breien en degenen die niet meer hadden *moeten* leren breien en dit op jonge leeftijd ook niet wilden. Vooral in de tweede helft van de onderzochte periode was er een sterke toename te zien in boeken die volwassenen die niet konden handbreien, vertrouwd maakten met alle aspecten van de breikunst.

Het boek *Modern haken & breien*¹³⁴ - dat overigens de ruimte tussen haken en breien eerlijk verdeelt – bevat instructies voor het breien en de materialen die daarvoor nodig zijn. Verder staan er patronen in voor babykleertjes, accessoires als handschoenen, sjaals, mutsen en sokken, worden er aanwijzingen gegeven voor verschillende halsuitsnijdingen en mouwen voor truien en vesten en onder het kopje “nostalgisch breiwerk” bevat het zelfs een patroon voor een kleedje in kunstbreiwerk. Wie dit boek doorwerkte, kon heel veel technische kennis omtrent het handbreien opdoen en zelfs de vaardigheden verwerven om eigen breiwerk te ontwerpen.

¹³¹ Hetty Mooi, *Ik leer breien* (De Bilt 1978).

¹³² Carolyn Clewer, *Breiboek voor kinderen* (Kerkdriel 2005).

¹³³ www.picarta.nl (geraadpleegd op 26 maart 2015).

¹³⁴ *Modern haken & breien* (Amsterdam 1976).

Het boek *Breien voor iedereen*¹³⁵ uit 1978 is wat eenvoudiger dan het hiervoor genoemde *Modern haken en breien*, maar ook dit boek bevat alle grondbeginselen van het handbreien. Daarnaast wijst dit boek al in de richting van plezier in breien. De lezers worden aangemoedigd goed materiaal te kopen. Een paar werkstukken zoals een set placemats en een driehoekige sjaal geven een duidelijke aanwijzing voor het afnemen van het belang van het element nut bij het handbreien.

Ook het veel later verschenen boek *Breien voor dummies* van Pam Allen¹³⁶ biedt zeer veel informatie op het gebied van het handbreien. Het bevat instructies voor degenen die nog niet kunnen breien en heeft daarnaast ook de gevorderde brei(st)ers veel te bieden: van verschillende manieren van steken opzetten, recht en averecht breien, meerderen, minderen en werkstukken in het rond breien tot het maken van knoopsgaten en het op verschillende manieren in elkaar zetten van de werkstukken. Net als de twee hiervoor genoemde boeken die een kleine dertig jaar eerder verschenen bevat het patronen voor oefenwerkstukken. Daarnaast bevat het als noviteit ontspanningsoefeningen voor de brei(st)ers die hun liefhebberij wat al te fanatiek hebben beoefend. Heel af en toe verscheen er een boek met CD-rom, maar totdat de computer in het huishouden gemeengoed was geworden, moesten degenen die het handbreien wilden leren, het veelal met de voorbeeldtekeningen in de breiboeken stellen of een cursus volgen aan een volksuniversiteit of in een creativiteitscentrum.

3.4.3 Internet

Het toenemende gebruik van internet in de loop van de jaren negentig van de twintigste eeuw heeft een enorme impact gehad op het handbreien en degenen die dit beoefenen. Breibenodigheden kunnen sindsdien zonder veel moeite wereldwijd besteld worden, waardoor de keuze voor de handbrei(st)ers veel groter is geworden. De sites van de webwinkels bieden vaak patronen aan, al dan niet gratis, die

¹³⁵ H. Gleitsmann, E. S. Schmitt, E. Türkis, *Breien voor iedereen* (Wageningen 1978).

¹³⁶ Pam Allen, *Breien voor dummies* (Amsterdam 2003).

geschikt zijn voor de garens die daar besteld kunnen worden. Tevens bieden veel buitenlandse sites de Nederlandse handbrei(st)ers de mogelijkheid om hun kennis en vaardigheden op het gebied van het handbreien uit te breiden. Wie meer talen beheerst dan alleen het Nederlands heeft een zeer ruime keuzemogelijkheid. Maar ook degenen die niet veel kennis hebben van vreemde talen kunnen online woordenboeken vinden van breitermen en zo hun blikveld verruimen. Het Noorse garenmerk Drops bijvoorbeeld heeft een lijst van brei- en haaktermen op de site gezet in zeventien verschillende talen.¹³⁷

Ook het contact met degenen die dezelfde belangstelling hebben en de evenementen op het gebied van het handbreien zijn door het gebruik van internet voor de vroeger zo huiselijke brei(st)ers veel gemakkelijker toegankelijk geworden. De belevenissen blijven al lang niet meer beperkt tot de al langere tijd bestaande handwerkbeurzen. Deze beurzen bieden liefhebbers van het handwerken gelegenheid om kennis te maken met noviteiten op het gebied van het handwerken en van de handvaardigheid. Tegenwoordig zijn er ook beurzen voor alleen haken en breien of zelfs uitsluitend voor breien. Op deze beurzen zijn benodigdheden voor haken en breien te koop en er worden er workshops gehouden waar verschillende technieken worden gepresenteerd.

Stitch 'n Bitch, een wereldwijde organisatie van breigroepen van vooral vrouwen die elkaar in cafés treffen om samen te breien en breinieuwtjes en -patronen uit te wisselen, biedt de brei(st)ers gedurende het hele jaar gelegenheid om elkaar te treffen. In 2004 werd in Amsterdam de eerste Nederlandse Stitch 'n Bitch-groep opgericht en al snel volgden er meer groepen die niet beperkt bleven tot alleen de Randstad en de grote steden. De eerste Stitch 'n Bitchdag in Nederland vond plaats in Rotterdam in 2006 en trok achthonderd bezoekers. Ten tijde van deze eerste Stitch 'n Bitchdag in Nederland waren er dertig Stitch 'n Bitchgroepen.¹³⁸ Het aantal vertoont sedertdien nog steeds een stijgende lijn.¹³⁹

¹³⁷ <http://www.garnstudio.com/glossary.php?langf=nl&langt=en> (geraadpleegd op 10 april 2015).

¹³⁸ Carla Meijsen, 'Tot volgend jaar?', *Handwerken zonder grenzen* 140 (Den Haag 2007) 9-11.

¹³⁹ http://www.stitchnbitch.nl/nl/faq_hoeveelleden.htm (geraadpleegd op 10 april 2015).

Verder is er de internationale ‘facebookachtige’ digitale community Ravelry¹⁴⁰ waar allerlei nieuws op het gebied van vooral handbreien en daarnaast machinebreien, haken, spinnen en weven is te lezen en waar handbrei(st)ers van over de hele wereld contacten met elkaar kunnen leggen. Leden van Ravelry kunnen zich door middel van hun profielpagina onderscheiden. Zo kunnen zij een virtueel beeld van zichzelf aan de andere leden van Ravelry presenteren en binnen de community anderen opzoeken van hun eigen niveau en met gelijke belangstelling.¹⁴¹ Dit laatste wordt vooral mogelijk gemaakt door middel van de verschillende groepen binnen Ravelry waarbij de leden zich kunnen aansluiten. Er zijn bijvoorbeeld groepen voor degenen die van chique en duur garen houden, maar er zijn ook groepen voor fans van winkelketens met gunstiger geprijsd garen zoals Hema en Zeeman. Verder zijn er groepen voor verschillende technieken, zoals dubbel breiwerk en kant breien, of specifieke breiwerken zoals sokken en shawls. Daarnaast zijn er groepen die een onderwerp hebben dat niet aan breien, haken of weven is gelieerd zoals bijvoorbeeld het geloof of handicaps. Er is de mogelijkheid om andere ‘ravelers’ te mailen, in de ‘queue’ te tonen wat er in de toekomst zal worden gebreid en de breiwerken in wording of de werkstukken die al klaar zijn te laten zien op de eigen projectpagina. De column in het lentenummer van 2010 van *Verena* sluit bij dit laatste aan. Deze gaat over het feit dat veel brei(st)ers heel veel breiwerken tegelijk onder handen hebben en veel werkstukken onafgemaakt laten liggen.¹⁴² Een ministeekproef onder 10 Nederlandse ‘ravelers’ met tenminste 10 projecten¹⁴³ levert op dat zij tussen de één en 25 breiwerken onder handen hebben van een totaal dat per persoon varieert van 10 tot 171. In percentages uitgedrukt ligt de hoeveelheid ‘works in progress’ tussen 0.5 en 33 %. Wie zuinigheid hanteert als motief om te breien heeft niet veel breiwerken tegelijk onder handen. Datgene wat wordt gebreid is in die situatie nodig voor gebruik en moet dus niet lange tijd onafgemaakt blijven liggen.

¹⁴⁰ www.ravelry.com (geraadpleegd op 23 augustus 2015).

¹⁴¹ Gerhard Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft* (2^e druk; Frankfurt en New York 2005) 227.

¹⁴² Tina Hees, ‘Zeven tips om met WIP’s om te gaan’, *Verena* 1 (2010) 115.

¹⁴³ Deze steekproef is op 31 oktober 2015 uitgevoerd en heeft het karakter van een momentopname.

Op hun profielpagina kunnen leden van Ravelry ook hun 'stash' laten zien. Dit is garen dat is aangeschaft maar waar nog niets mee is gedaan. Een aantal leden van Ravelry heeft meer dan tientallen, sommigen zelfs honderden kluwens of strengen garen in voorraad. Soms is breigaren blijkbaar een verzamelobject geworden en van zuinigheid in relatie tot het handbreien is hier al helemaal geen sprake meer.¹⁴⁴ Door de community Ravelry is het voor handbrei(st)ers beter mogelijk geworden zich te presenteren aan de digitale 'handbrei-omgeving' zoals zij zelf graag gezien willen worden.

In deze virtuele context kunnen degenen die werkzaam zijn in wolwinkels meer worden dan verko(o)p(st)ers van wol alleen. Door Ravelry, de cursussen en de workshops die zij geven, worden zij bekend bij degenen die het handbreien beoefenen en groeien zij soms uit tot ware idolen. Op Ravelry kan dit zichtbaar worden door het grote aantal digitale vrienden dat zij hebben.

Blogs over breien zijn zeer talrijk. Dit maakt het moeilijk om als blogschrijver zichtbaar te worden. De blogs die zich niet duidelijk weten te onderscheiden trekken niet veel bezoekers.¹⁴⁵ De meeste blogs laten niet veel meer zien dan wat de blogauteur heeft gebreid en de bewonderende commentaren van de blogbezoekers. Op het Duitstalige blog van Tichiro¹⁴⁶ worden echter niet alleen voltooide breiwerken getoond, maar ook boeken gerecenseerd, (Duitse) brei-evenementen aangekondigd en breitechnieken besproken. Een dergelijk blog lijkt er tot nu toe voor het Nederlandse taalgebied nog niet te zijn.

Naast het toenemend gebruik van verschillende media door de handbrei(st)ers en het betreden van de openbare ruimte met hun breiwerk gedurende de door Stich 'n Bitch georganiseerde breibijeenkomsten gaan de brei(st)ers sinds enkele jaren ook op reis om met hun hobby bezig te zijn, zowel naar bestemmingen in Nederland als

¹⁴⁴ www.ravelry.com (geraadpleegd op 23 augustus 2015).

¹⁴⁵ Gerhard Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft* (2^e druk; Frankfurt en New York 2005) 119-122.

¹⁴⁶ www.tichiro.net

in het buitenland.¹⁴⁷ Deze reizen kunnen worden georganiseerd door breiwinkels of breigroepen en in Groot-Brittannië is er zelfs een gespecialiseerd reisbureau dat als één van de thema's breien en haken heeft. Dit is minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt. In het jaar 2008 werden door het blad *Handwerken zonder grenzen* een textielreis naar Syrië¹⁴⁸ en een handwerkclinic in Toscane georganiseerd.¹⁴⁹ Een vakantie waarin een hobby of belangstellingsveld centraal staat is geen verschijnsel van recente datum. Al sinds eind negentiende eeuw gingen de eerste (rijke) toeristen op wintersportvakantie.¹⁵⁰ Alleen is breien een betrekkelijke nieuwkomer op het gebied van vakantie reizen.

Ook het schriftelijk onderwijs heeft handbreien ontdekt.¹⁵¹ Hiervoor geldt eigenlijk hetzelfde als voor reizen: hobby's als calligrafie en gitaar spelen werden al veel langer door instellingen voor schriftelijk onderwijs aangeboden.

Het breien als aanvullende bron van inkomsten is tegenwoordig gedeeltelijk traceerbaar door internetsites als www.etsy.com. Op deze site worden (veelal handgemaakte) spullen door particulieren uit de hele wereld te koop aangeboden. Volgens de informatie op de site doen de verkopers dit niet alleen als hobby, maar kan een aantal van hen er een volwaardig inkomen aan overhouden. Behalve zaken die met breien samenhangen biedt Etsy ook andere producten aan. Op het gebied van het handbreien worden zowel kleine breiwerken zoals sokken, handschoenen en mutsen aangeboden als grotere werkstukken zoals bijvoorbeeld Noorse truien. Daarnaast zijn er breipatronen, breigarens en breinaalden te koop. De prijzen lopen sterk uiteen en hangen mede samen met de gebruikte materialen en de graad van bewerkelijkheid van het product. Het was niet na te gaan hoeveel Nederlandse aanbieders er via Etsy werken.

¹⁴⁷ <http://weldraad.nl/Breiveek%20op%20Texel> (geraadpleegd op 14 april 2015);

<http://www.arenatravel.com/our-holidays/stichtopia-knitting-crochet-holidays#.VS1jc5M3Rko> (geraadpleegd op 14 april 2015).

¹⁴⁸ 'Textielreizen van Handwerken zonder grenzen', *Handwerken zonder grenzen* 149 (Den Haag 2008) 72.

¹⁴⁹ Yvonne Koop, 'Toscane voelen in elke vezel', *Handwerken zonder grenzen* 148 (Den Haag 2008) 9-11.

¹⁵⁰ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Wintersport#Geschiedenis> (geraadpleegd op 21 mei 2015).

¹⁵¹ http://www.loi.nl/hobby_en_vrijetijd/mode_en_beauty/handwerken (geraadpleegd op 14 april 2015).

3.4.4 Synthese: het verzameld breiwerk van Loes Veenstra

Het boek *Het verzameld breiwerk van Loes Veenstra*¹⁵² brengt handbreien op alle hiervoor genoemde gebieden bij elkaar: het huishouden, onderwijs, vrije tijd en internet en draagt zo op een unieke wijze bij aan dit onderzoek. Loes Veenstra is de dochter van een binnenschippersechtpaar dat in de Tweede Wereldoorlog alles kwijt raakte. Zij is dus niet afkomstig uit een rijk milieu. Zij vertelt hoe zij, aan het begin van de jaren vijftig, voor haar baby's alle truitjes, borstrokjes en luierbroekjes breide en dat zij rond 1955 met de truien is begonnen want "vroeger moest je wel als je kinderen wilde aankleden". Breien heeft zij van haar moeder en haar grootmoeder geleerd. Zij breide niet zozeer omdat zij het leuk vond, maar omdat haar handen iets te doen moesten hebben. Voor het breien van de truien gebruikte zij geen patronen: ze paste de naalden aan aan de dikte van het breigaren en dan ontstond de trui terwijl ze bezig was. De verzameling truien is gebreid tussen 1955 en 2012 en is nooit gedragen. De verzameling vormt nu een onderdeel van de collectie van Museum Rotterdam. Zo kunnen bezoekers in hun vrije tijd dit voorbeeld van inventiviteit in tijden van schaarste bewonderen. Ook is er een *flash mob* gemaakt van de truien van Loes Veenstra. Zo komen we van breien als huishoudelijk werk uit noodzaak en zuinigheid via breien als liefhebberij, uit bij een belevenis die we op het internet kunnen zien.¹⁵³

¹⁵² Christien Meindersma, *Het verzameld breiwerk van Loes Veenstra* (Rotterdam 2012).

¹⁵³ https://www.youtube.com/watch?v=j-AZf_DoD7Y (gezien op 15 april 2015).

Hoofdstuk 4

Wat breien wij?

4.1 Inleiding

Na het theoretisch kader, de maatschappelijke ontwikkelingen, de geschiedenis van het handbreien, literatuur op het gebied van het handbreien en de bespreking van het handbreien in huishouden, onderwijs en vrije tijd is het nu tijd om de breiwerken zelf tegen het licht te houden. De in het voorafgaande beschreven veranderingen ten aanzien van de plaats van het handbreien en de maatschappelijke ontwikkelingen waarin deze lagen ingebed, rechtvaardigen de vraag of bij de breiwerken die in de onderzochte periode zijn vervaardigd deze veranderingen op één of andere manier zijn terug te zien.

In het navolgende zal aan de hand van de gegevens die het onderzoek heeft opgeleverd achtereenvolgens worden besproken voor wie er het meest werd gebreid, welke zaken er het meest werden gebreid, in hoeverre de maat van de gebruikte breinaalden in de loop der tijd wijzigingen onderging en tot slot welke breiwerken niet zijn aangetroffen en welke erbij zijn gekomen. Om deze vragen te kunnen beantwoorden, is gebruik gemaakt van de gegevens die afkomstig zijn van de breipatronen uit *Ariadne*, *Margriet*, *Creaties* en *Verena*. Omdat de aantallen patronen per jaar sterk fluctueerden, heb ik ervoor gekozen om het eindresultaat niet in aantallen breipatronen weer te geven, maar in percentages van het totaal aan patronen per onderzocht jaar. Voor een duidelijk overzicht van het gebruik van de verschillende maten breinaalden was een grafiek de beste optie. Er is ook bekeken hoe de verschillende categorieën patronen zich tot elkaar verhielden, eveneens per jaar en ook hier zijn de verhoudingen in percentages weergegeven om dezelfde reden. Hierdoor is direct te zien of er op bepaalde punten sprake is van toename dan wel afname.

4.2 Breiwerken in soorten en maten

4.2.1 Voor wie werd er het meest gebreid?

Het is interessant om niet alleen te bekijken wat, maar ook voor wie er werd gebreid. De grootste groep van de beoefenaars van het handbreien wordt immers gevormd door vrouwen. Voor wie breiden zij het meest, en waarom? Voor de breipatronen waarvan de gegevens waren genoteerd, is in tabel 1 een onderverdeling in vijf rubrieken gemaakt: vrouwen, kinderen, mannen, familie en unisex en overige.

Tabel 1. Overzicht van breiwerken voor de verschillende categoriën

	<i>Ariadne</i> 1965-1990	<i>Creaties</i> 2001-2010	<i>Margriet</i> 1955,1965, 1985, 1990, 1995	<i>Verena</i> 2010
Vrouwen	40%	50%	79.5%	83%
Kinderen	40%	30%	20%	15%
Mannen	10%	9%	0.5%	2%
Familie en unisex	7%			
Overige	3%	1%		

Zoals aan de tabel hierboven is te zien werd er het meest gebreid voor vrouwen. Toch verschilt het aandeel van de breipatronen voor vrouwen per tijdschrift. Het Duitse blad *Verena* voert in dit opzicht de lijst aan, op korte afstand gevolgd door *Margriet*. Aan de plaats in deze lijst van *Margriet* durf ik geen conclusies te verbinden: het resultaat kan te wijten zijn aan de steekproeven die zijn genomen uit *Margriet*. De tijdschriften die vooral breipatronen voor alle gezinsleden presenteren, *Ariadne* en *Creaties*, nemen de derde en vierde plaats in. Uit dit grote aandeel breipatronen voor vrouwen concludeer ik dat de vrouwen gemotiveerd waren om de mode te volgen met de door henzelf gebreide kleding. Een grote keuze aan breipatronen was hierbij welkom. Na de vrouwen wordt er het meest gebreid voor kinderen. Kinderkleding is sneller gebreid dan kleding voor vrouwen. De kinderen

groeien er echter ook snel weer uit, maar de gebreide kleding was dan meestal nog niet versleten en kon worden doorgegeven aan andere kinderen. Met een vrij grote tussenruimte volgen dan de patronen voor mannenkleding. Mannen hebben er over het algemeen minder behoefte aan dan vrouwen om modieus gekleed te gaan en om een grote keuze aan kleding te hebben. Voor hen waren dus minder breipatronen nodig. De rubriek “familie en unisex” is uitsluitend afkomstig van patronen uit *Ariadne*. Deze rubriek is klein, want het was een nieuw verschijnsel dat niet meteen een grote vlucht nam en dat niet lang is blijven bestaan. De rubriek was alleen te vinden in nummers uit 1975, 1984 en 1985. In *Ariadne* en *Creaties* staan meer breipatronen voor kinderkleding dan in *Margriet* en *Verena*. De patronen voor de rubriek ‘overige’ zijn afkomstig uit *Ariadne* en *Creaties*. Dit zijn patronen van knuffels, speelgoeddieren, poppen en beren en hun kleertjes, sieraden, een reiszak en een tafelkleed.

4.2.2 Wat werd er gebreid?

De meeste breipatronen die in de onderzochte tijdschriften zijn verschenen vallen onder de rubriek bovenkleding. Hand-, voet-, hals- en hoofdbedekking zijn ook tot bovenkleding gerekend. Sommige boeken boden een onverwachte en interessante kijk op wat er zoal werd gebreid. Het in 1976 verschenen boek *Anders breien en haken* van Constance Nieuwhoff¹⁵⁴ biedt heel andere patronen aan dan die in *Ariadne*, *Margriet*, *Creaties* en *Verena*. Behalve de Afghaanse en Turkse sokken en de Peruaanse muts die alle op naald 2.5 worden gebreid, bevat dit boek werkstukken die met zeer dik garen op dikke naalden (van 4 tot 7 mm) worden gebreid. Naast patronen voor een paar jasjes en een Boliviaans tasje bevat het boek werkbeschrijvingen voor een gordijn, een fuiklamp, een wandkleed en een deken. Vooral de patronen voor de fuiklamp en het wandkleed zijn bijzonder te noemen, omdat ze in de rest van het onderzochte materiaal niet voorkomen en op relatief dikke breinaalden dienen te worden uitgevoerd.

¹⁵⁴ Constance Nieuwhoff, *Anders breien en haken* (Wageningen 1976).

Het boek *Groot handwerkboek uit grootmoeders jeugd*¹⁵⁵ presenteert naast vele werkstukken in andere technieken een twaalftal breipatronen uit damesbladen die in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland zijn verschenen. De breipatronen zijn wel aangepast aan de tijd waarin het boek is verschenen, maar de materialen waarin de werkstukken zijn uitgevoerd, zijn naar de huidige begrippen (en ook naar de begrippen uit het jaar 1979 en later) fijn te noemen: er wordt dikwijls gebruik gemaakt van de dunne breinaalden nr. 2 en 2.5. Er worden patronen aangeboden voor een lange onderbroek, handschoenen, een omslagdoek, polsmofjes en een schoenzool met pool. Voor de kinderen bevat het boek een breipatroon van sokjes en van een mutsje en voor het interieur patronen voor een tussenzetsel, drie kantjes en een smyrnatapijtje.

Vesten, truien en sokken werden gedurende de onderzoeksperiode veel gebreid en zij vertoonden opvallende veranderingen. Tot en met het jaar 1970 zetten de patronen die in *Ariadne* worden gepresenteerd de lijn voort van de voorafgaande jaren. Voor de dames zijn er onder andere twinsets en jurken, voor de heren en jongens truien en dassen en voor de meisjes truitjes, twinsets en in nummer 280 van 1970 een patroon van een vestje met een hoofddoekje. Die laatste combinatie doet nu wat ouwelijk aan en staat dichterbij de kleding voor volwassenen dan bij kinderkleding. In *Ariadne* van 1975 staan veel patronen – ook in andere technieken dan in breien - waarbij gebruik wordt gemaakt van etnische motieven. Een voorbeeld daarvan is een patroon van een Boliviaanse tas in nummer 341 van dat jaar. Verder bevat nummer 345 patronen van schipperstruien voor de hele familie. Dit is een nieuw verschijnsel dat zichtbaar maakt dat het uiterlijk van de kleding voor mannen, vrouwen en kinderen dichterbij elkaar komt. In de nummers van het jaar 1980 zijn, naast de modellen met de klassieke Noorse motieven, een patroon van een cowboyvest voor heren en een poppetjestrui te vinden. De laatste twee zijn voorbeelden van meerkleurig breiwerk waarbij van de klassieke motieven uit het Noorse en Fair Isle breiwerk is afgestapt. Er worden veel modellen met kabelmotieven gepresenteerd en onder invloed van het steeds vaker gedragen t-shirt is de t-lijn voor truien en vesten ruim vertegenwoordigd. Deze t-lijn is eenvoudiger te

¹⁵⁵ Ilonka de Vries, Leonard de Vries, Margit Beij, *Groot handwerkboek uit grootmoeders jeugd* (2^e druk; Utrecht 1983).

realiseren dan de tot dan toe meer voorkomende raglanmouwen of de ingezette mouwen met een ronde kop. Een ander voorbeeld van een trui met meerkleurige ingebreide motieven is de zeer wijde zonnebloemtrui voor dames die in het augustusnummer van 1984 wordt gepresenteerd. Datzelfde nummer bevat een patroon van een kindertrui met een raceauto. Wanneer we deze vergelijken met het vestje met hoofddoekje uit 1970 is er veel veranderd. Bij de trui met raceauto was erover nagedacht wat het kind leuk zou kunnen vinden, terwijl bij de set van vestje met hoofddoekje ervan uit was gegaan wat volwassenen kinderen leuk vonden staan. Patronen voor kinderkleding met klassieke motieven verdwenen niet helemaal, maar daarnaast verschenen er veel patronen voor gebreide kinderkleding waarbij de waardering van het kind voor het eindproduct zichtbaar belangrijk was geworden. Deze veranderingen zijn bij het onderzochte materiaal zichtbaar geworden tussen 1970 en 1985. Zij hebben zich gehandhaafd tot het einde van de onderzoeksperiode in 2010. Ook in *Creaties* en *Sandra* waren deze veranderingen waar te nemen. De breipatronen voor dames- en herenkleding begonnen gedurende diezelfde periode een nonchalantere stijl te vertonen, maar ook hierbij bleef de mengeling van klassiek en de modernere, lossere snit bestaan. De sok ontkwam evenmin aan een gedaanteverwisseling. Er kwam sokkengaren in minder gedekte kleuren op de markt en een noviteit was sokkengaren met kleurverloop, wat resulteerde in zelfstrepnd breiwerk. De patronen die in sokken vaak werden toegepast, zoals kabels en ruiten, verdwenen waar dit zelfstrepnde garen werd toegepast, want zij kwamen hierin niet tot hun recht. Dit maakte het breien van sokken eenvoudiger en ook duurde het daardoor minder lang. Wie niet veel tijd aan het breien van sokken kon of wilde besteden, kon het dus eenvoudig houden en wie over voldoende vaardigheden en tijd beschikte, breide sokken in effen garen in wat moeilijker patronen.

4.2.2.1 Wat werd er toen en nu het meest gebreid?

Tabel 2 geeft een overzicht in percentages van de verschillende patronen uit *Ariadne*, *Margriet*, *Creaties* en *Verena*. Truien werden vanaf 1955 het meest gebreid en dat blijft gedurende de gehele onderzochte periode zo. Daarna volgen vesten en jasjes. Vesten en jasjes staan in dezelfde rubriek, omdat het onderscheid tussen een

vest en een jasje niet altijd duidelijk is. Het was in ieder geval niet altijd zo dat jasjes per definitie dikker waren dan vesten. Er waren patronen van jasjes die op vrij dunne breinaalden (3 en 4) werden gebreid. Daarnaast waren er ook twee patronen voor vesten die werden gebreid op respectievelijk breinaald 7 en 10. In de volgende paragraaf wordt de maat van de breinaalden nader besproken.

De rubriek “Kleding overig” bestaat uit een verzameling patronen van kledingstukken als schouderwarmers, tunieken, blousons en babyensembles in alle mogelijke samenstellingen. Het apart vermelden van al deze verschillende kledingstukken of verschillend samengestelde ensembles zou niet hebben bijgedragen aan een helder beeld.

Tabel 2. Overzicht van de verschillende breiwerken

	1955	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2001	2005	2010	Totaal
Truien	52%	34.4%	31.6%	47.1%	50%	82.3%	85.5%	94.7%	45.5%	51.3%	41.3%	54%
Vesten/jasjes	44%	18.8%	18.4%	11.8%	12.9%	7.3%	7.7%	5.3%	25%	18.8%	24.8%	17.9%
Topjes		3.1%	1.3%		0.8%	1.8%	0.9%		7.6%	4.5%	4.8%	3.3%
Kleding overig	4%	21.9%	31.6%	37.3%	12.1%	5%	0.9%		14.4%	18.2%	19.8%	15.3%
Handbedekking		3.1%	2.6%		5.6%		1.7%		0.8%		1%	1.3%
Voetbedekking		7.8%	1.3%		0.8%				0.8%		0.7%	0.8%
Hoofdbedekking		4.7%	7.9%		5.6%	0.5%			3%	3.9%	2.9%	2.8%
Sjaals/dassen		4.7%	5.3%	2%	4.8%		2.6%		2.3%	2.6%	3.3%	2.7%
Speelgoed		1.6%			6.5%	3.2%	0.9%		0.8%	0.6%		1.4%
Interieur, tassen				2%	0.8%						1.4%	0.6%

4.2.3 De tijd die aan het breien werd besteed

In Nederland komt het nummer van de breinaald overeen met de doorsnede in millimeters ervan. Breinaald nummer 2 heeft derhalve een doorsnede van 2 mm en breinaald nummer 10 is 10 mm in doorsnee. Bij breinaald nummer 2 past een veel dunner garen dan bij breinaald nummer 10. Voor het breien van een lapje van 10 bij

10 cm zal bij breinaald nummer 2 dan ook meer tijd nodig zijn dan wanneer breinaald nummer 10 wordt gebruikt.

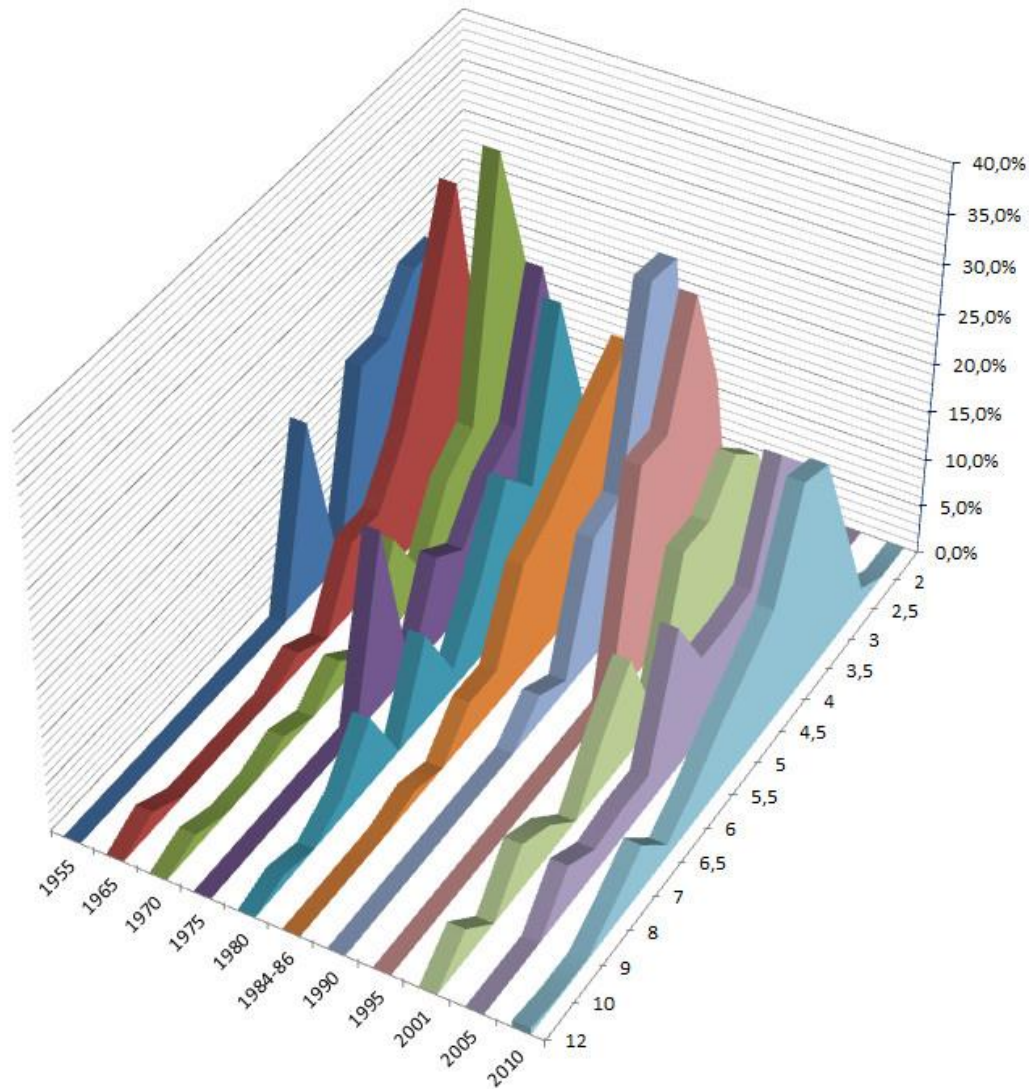
De grafiek in figuur 3 bevat een overzicht van de percentages breiwerken uit *Margriet*, *Ariadne*, *Creaties* en *Verena* en de maat van de breinaalden waarop deze dienden te worden uitgevoerd. Hieraan is af te lezen of de hoeveelheid tijd die de handbrei(st)ers in de loop van de onderzochte periode aan hun werkstukken besteedden, is veranderd.

Nu speelt niet alleen de maat van de breinaalden een rol. Van belang zijn ook de moeilijkheidsgraad van het breiwerk en de vaardigheid van degenen die de patronen uitvoeren. Wat voor een beginner moeilijk is, kan door iemand met jarenlange ervaring als gemakkelijk worden aangemerkt. De maat van de breinaalden is daarom gekozen als doorslaggevende factor. Deze is namelijk objectief vast te stellen, terwijl de meningen over de moeilijkheidsgraad kunnen verschillen.

De onderstaande grafiek in figuur 3 geeft een overzicht van het gebruik van de verschillende maten breinaalden tussen 1955 en 2010. De as onderaan de grafiek toont de jaren, de onderste as aan de rechterkant verwijst naar de verschillende maten breinaalden en de bovenste as aan de rechterkant laat zien hoe hoog het percentage aangeboden breipatronen voor een bepaalde maat breinaald in dat jaar was.

Zoals aan de grafiek te zien is, wordt er na 1975 minder met het allerdunste garen (voor breinaald 2 en 2.5) gebreid. Patronen voor naald 3.5, 4 en 4.5 komen dan meer voor. En hoewel er omstreeks 1985 opvallend meer patronen voor breinaald nummer 5 worden aangeboden, stijgt de populariteit van deze maat breinaalden pas echt vanaf 2005. Vanaf 2001 worden ook patronen voor breinaald nummer 7 en 8 aangeboden. Patronen voor breinaald nummer 10 zijn een zeldzaamheid. De eerste in het onderzoeksmateriaal dateert uit 1965. In *Creaties* 2001 staan er vier, maar dit zette zich niet voort in een stijgende lijn. De drie patronen voor breinaald nummer 12 zijn voor een jasje en baret uit *Creaties* van het jaar 2010 en voor een shawl uit *Verena*. De laatste is een patroon voor een in het rond gebreide shawl van garen dat door vrouwen in Zuid-Afrika met de hand wordt geproduceerd en daardoor uitzonderlijk dik is. De vrouwen hebben hierdoor een vast

inkomen en kunnen hun kinderen naar school laten gaan. Verena publiceert vaker breipatronen voor garen waarmee vrouwen in de Derde Wereld een inkomen kunnen verdienen of dat milieuvriendelijk wordt geleverd.



Figuur 4 Gebruik van de verschillende maten breinaalden van 1955-2010

Over het gehele jaar vormen patronen voor breinaald 10 en 12 geen meerderheid en omdat 2010 het laatste jaar is van de onderzochte periode, is de enige gerechtvaardigde conclusie dat er in 2010 op nog dikkere breinaalden dan de dikste breinaald uit de voorafgaande periode – nummer 10 – is gebreid. Over het geheel

genomen past het beeld dat de grafiek geeft bij de indruk dat de handbrei(st)ers in de loop van de onderzochte periode minder tijd besteedden aan het breien. Toch blijven ook hier uitersten voorkomen, zoals het hemdje voor dames uit 1990 dat op breinaald nummer 2 werd gebreid.

4.2.4 Oude en nieuwe breiwerken

4.2.4.1 Wat niet meer wordt gebreid

In de tijdschriften *Ariadne* en *Margriet* staan in de nummers uit het begin van de onderzoeksperiode patronen voor een aantal breiwerken die later niet meer voorkomen. Hierbij gaat het vooral om breipatronen voor kinderkleding. Patronen voor zonnepakjes, speelpakjes, schaatspakjes, lange broeken voor kleuters en kleutermanteltjes komen na 1980 niet meer voor. Dergelijke kledingstukken zijn niet erg praktisch in het dragen en spraken de kinderen waarschijnlijk minder aan dan de truien met bijvoorbeeld dieren, auto's en stripfiguren die vanaf de tweede helft van de jaren zeventig van de twintigste eeuw verschenen. De tijdschriften *Ariadne* en *Creaties* staan het dichtst bij elkaar wat betreft de hoeveelheid breipatronen voor dames- en kinderkleding. De snit van de patronen van *Ariadne* is wat eenvoudiger, maar beide bladen zouden het predicaat breitijdschrift voor het hele gezin kunnen dragen. Om die reden is *Creaties* gekozen voor de periode dat *Ariadne* in de hoedanigheid van handwerkblad had opgehouden te bestaan. Van een bedjasje stond in de onderzochte tijdschriften maar één patroon, evenals van een maillot. De gebreide broekpakken in lers kabelpatroon uit *Ariadne* nr. 284 en 286 uit het jaar 1970 komen later in de onderzoeksperiode ook niet meer voor. Toch is het niet uit te sluiten dat patronen voor bepaalde breiwerken later in de onderzoeksperiode nog wel zijn verschenen. Het was immers niet mogelijk om alle nummers van alle handwerktijdschriften en van *Margriet* te bekijken en zo kan een enkel voorbeeld niet opgemerkt zijn.

4.2.4.2 Wel verwachte maar niet aangetroffen patronen

Om de hiervoor vermelde reden zou het kunnen zijn dat er in dit onderzoek een lacune is geconstateerd die zich in werkelijkheid niet voordeed. Maar er is nog een andere reden voor het niet voorkomen van patronen voor bepaalde breiwerken in de onderzochte tijdschriften. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door patronen voor sokken. Tussen alle breipatronen in de onderzochte tijdschriften zaten slechts enkele patronen voor sokken. Deze stonden vooral in de nummers van tijdschriften die aan het eind van het jaar verschenen en waarin altijd veel cadeautjes werden gepresenteerd.



Figuur 4 Rechts een heel oude sok met daarnaast voorbeelden van moderne gebreide sokken

Handwerken zonder grenzen wijdt in 1978 een artikel aan het breien van wollen sokken, waarbij er verschillende basispatronen worden aangeboden.¹⁵⁶

In 1974 was handwerken als verplicht vak uit het lager onderwijs verdwenen en zo hadden de meisjes op de lagere school al vier jaar lang niet meer geleerd hoe ze een breiwerk in vorm moesten maken,

iets waarvan een sok een goed voorbeeld is. De verklaring voor het weinig voorkomen van breipatronen voor sokken in de onderzochte tijdschriften kan dan ook hierin gezocht worden dat sokken breien een basisvaardigheid was die tijdens de lessen in nuttige handwerken werd onderwezen en die veel breisters tot 1974 nog beheersten. Zij hadden geen patroon nodig om sokken te breien, zij wisten door de verplichte handwerklessen heel goed zelf hoe dat moest. Hetzelfde gold voor wollen kinderondergoed als bijvoorbeeld borstrokjes en voor de katoenen kruikenzakken voor de ronde metalen kruiken. Ook hiervoor stonden geen patronen in het onderzoeksmateriaal. Gebreide sokken vroegen daarnaast extra aandacht in de was. De komst van de (goedkopere) confectiesokken deed de gebreide sok vrijwel geheel verdwijnen, temeer omdat deze laatste minder aandacht vroegen bij het wassen. Als

¹⁵⁶ *Handwerken zonder grenzen* 7 (Utrecht 1978) 18-26.

sokken om mee te wandelen bleven de gebreide sokken nog wel in trek. Met de opkomst van de sokkengarens met kleurverloop rond het einde van de 20^e eeuw kon de drager zich ermee onderscheiden en ging het breien ervan sneller doordat het garen een ingewikkeld patroon overbodig maakte. In de 21^e eeuw zijn er aardig wat gespecialiseerde uitgaven op het gebied van sokken breien verschenen zoals het boekje *Spiraalsokken* van Laila Wagner¹⁵⁷. In dit laatste boekje worden voorbeelden gepresenteerd van sokken die op een gemakkelijke wijze het effect van een patroonsteek bereiken. Tevens wordt het breien van de hiel, wat veel brei(st)ers lastig vinden, overgeslagen en wordt er aan het einde alleen geminderd voor het teenstuk. Het breien van sokken, wat zeker aan het begin van de onderzochte periode nog veel gedaan werd, is door dit boekje een stuk eenvoudiger geworden en er is daarom minder tijd en brei-expertise voor nodig. Aan het begin van de 21^e eeuw kwamen er weer brei(st)ers met een speciale voorliefde voor het breien van sokken en zij schrokken niet terug voor het versieren van hun werk met een decoratief patroon dat om aandacht vroeg. De gebreide sokken waren er weer, in groter verscheidenheid en minstens zo mooi als tientallen jaren daarvoor, maar wel op minder grote schaal dan vroeger. Figuur 4 toont van links naar rechts sokken met drie paar damessokken en vier paar herensokken. Het vierde paar sokken van links is gebreid met zelfstrepnd garen, het meest rechtse paar is meer dan dertig jaar geleden met zeer dunne sokkenwol door een grootmoeder gebreid.

4.2.4.3 Nieuwe breiwerken

Nieuwe breiwerken verschijnen ten tonele wanneer de globalisering het gebied van het handbreien heeft bereikt. Zij volgen op de introductie van de mobiele telefoon en de iPad in de vorm van beschermhoesjes voor deze apparaten en zijn bijvoorbeeld te zien op de site van het Noorse wolmerk DROPS¹⁵⁸ en op ravelry¹⁵⁹. Een fraai

¹⁵⁷ Laila Wagner, *Spiraalsokken* (Oegstgeest z.j.).

¹⁵⁸ <http://www.garnstudio.com> (geraadpleegd op 30 september 2015).

voorbeeld hiervan is het hoesje voor een iPad met een bovenkant in kantpatroon in figuur 6.¹⁶⁰ Ook nieuw zijn de producten van het wildbreien,



Figuur 5 Gebreide hoes voor iPad © The knitter 2011

in het Engels zo treffend aangeduid als *knit graffiti*.¹⁶¹

Vaatdoekjes zijn geen nieuw verschijnsel in de keuken, maar in gebreide vorm zijn ze erg geliefd. Op ravelry zag ik heel veel patronen voor gebreide vaatdoekjes ofwel dishcloths. Er zijn op ravelry zelfs groepen waarbij brei(st)ers die graag vaatdoekjes breien zich kunnen aansluiten. Er zijn breipatronen van vaatdoekjes uit grootmoeders tijd, maar ook moderne, fantasievolle ontwerpen. De redenen om vaatdoekjes te breien lopen

uiteen. Voor wie weinig tijd heeft om te breien is een vaatdoekje een handig klein project dat niet veel tijd kost. Het breien van vaatdoekjes kan ook te maken hebben met lifestyle. Een voorbeeld hiervan is de groep “Make don’t buy” op ravelry. Eén van de bekendste nieuwe breiwerken is de kerstbal.¹⁶² Meerdere ontwerpers maken tegenwoordig patronen voor kerstballen.

4.3 Conclusie

Het overgrote deel van de breipatronen voor kleding bestaat uit patronen voor vrouwen. Daarna volgen, afhankelijk van het blad waarin ze zijn gepubliceerd op meer of minder grote afstand, de breipatronen voor kinderkleding en vervolgens de breipatronen voor mannenkleding. De kleinste groep wordt steeds gevormd door patronen die vallen binnen de rubriek ‘overige’. Dit blijft zo gedurende de gehele periode van het onderzoek. Van 1955 tot en met 1975 worden de meeste breiwerken gemaakt op breinaald nummer 3. In 1980 wordt er het meest gebreid op breinaald

¹⁵⁹ <http://www.ravelry.com> (geraadpleegd op 30 september 2015).

¹⁶⁰ © The Knitter 2011

¹⁶¹ Mandy Moore, Leanne Prain, *Yarn bombing* (Vancouver 2009).

¹⁶² Arne Nerjordert en Carlos Zachrison, *Kerstballen breien met Arne en Carlos* (Utrecht 2011).

3.5 en vanaf ongeveer 1985 worden de meeste breiwerken gemaakt op breinaalden 3-4.5. Vanaf 2005 komt breinaald nummer 5.5 hierbij. Kleding breien op de dunst voorkomende breinaald, nummer 2, blijft een zeldzaamheid. Het breien op breinaald 10 en 12 neemt evenmin een hoge vlucht. Oude breiwerken waarvoor geen of heel weinig patronen werden gevonden werden vroeger uit het hoofd gebreid. Voorbeelden hiervan zijn wollen kinderondergoed, sokken en kruikenzakken, typische producten van nuttige handwerken. Hoesjes voor mobiele telefoons en voor iPads, kerstballen en producten van wildbreien worden voor het plezier gemaakt en ook om zich ermee te kunnen onderscheiden. Van nut of zuinigheid is hier geen sprake meer. Een kerstbal bijvoorbeeld is immers veel sneller en voor veel minder geld gekocht dan de gebreide kerstbal, die aardig wat breitijd vergt en aan materiaal veel meer kost dan de meeste kerstballen uit de winkel.

Hoofdstuk 5

Conclusie

De veranderingen die er plaats vonden ten aanzien van het handbreien zijn niet los te zien van de maatschappelijke achtergrond waartegen deze plaats vonden. De beschrijving die Mommaas geeft van de jaren van opbouw na de Tweede Wereldoorlog, de stijgende welvaart en de gevolgen die dit heeft voor huishouden en werk, alsmede zijn beschrijving van de transnationalisering en de opkomst van nieuwe media en het gebruik daarvan vormen een goede kapstok om de veranderingen bij het handbreien aan op te hangen.

Aan het begin van de onderzoeksperiode vormde breien nog een onderdeel van het huishouden. Het was vooral een nuttig handwerk waarmee de huisvrouwen geld konden uitsparen door tijd te investeren in het breien. Dit hield in dat welgestelde huisvrouwen konden afzien van deze huishoudelijke taak. Toen in de jaren vijftig van de twintigste eeuw de welvaart begon te stijgen, er goedkope confectiekleding op de markt kwam, er veranderingen begonnen op te treden in de manier waarop het huishouden gedaan werd en de arbeidsparticipatie van vrouwen begon toe te nemen, begon het handbreien af te nemen. Naarmate er met handbreien minder geld uitgespaard kon worden en de vrouwen minder tijd hadden voor het huishouden veranderde handbreien langzaam in een liefhebberij van degenen die er plezier in hadden. Door het stijgen van de arbeidsparticipatie van vrouwen ging vrije tijd nu ook bij hen een grotere rol spelen. Degenen die niet van breien hielden, kozen derhalve voor een vrijetijdsbesteding waaraan ze wel plezier konden beleven. Het verdwijnen van handwerken als verplicht vak uit het onderwijs in 1974 maakte duidelijk zichtbaar dat handwerken voor de meisjes die toen opgroeiden als huishoudelijk werk had afgedaan. Het huishouden was geen toekomstperspectief meer voor meisjes; ook zij werden voorbereid op het uitoefenen van een beroep na het verlaten van de school. Handbreien verdween niet helemaal, maar had de gemakkelijke toegankelijkheid van vroeger verloren nu het uit het onderwijs was verdwenen en daardoor ook steeds minder als vanzelfsprekend in de

huiselijke kring werd doorgegeven. Daarom kwamen er vooral na 1974 boeken op de markt om degenen die nog niet konden breien, deze kunst bij te brengen. Dit waren zowel boeken voor volwassenen als voor kinderen. Bij de kinderboeken was duidelijk te zien dat breien niet meer werd beschouwd als nuttig handwerk, maar als een hobby die je voor de kinderen aantrekkelijk moest maken, anders begonnen ze er niet aan of hielden er heel snel weer mee op.

Door het afnemen van het handbreien nam de omzet van breigarens en andere breibenodigheden ook af. Brei- en handwerkwinkels begonnen te verdwijnen. De steeds moeilijker verkrijgbaarheid van benodigheden voor het handbreien droeg bij aan nog verdere afname van het handbreien. En ondanks de pogingen van twee vooraanstaande Nederlandse wolmerken om de aandacht van de handbrei(st)ers vast te houden door het vernieuwen van het garenassortiment was dit niet voldoende om de belangstelling voor breien op hetzelfde niveau te houden en was er al helemaal geen sprake van dat het handbreien aan populariteit won. De aanbodkant van het handbreien was nog niet erg bedreven in het goed inspelen op de wensen van de kritische consument. Nu deze niet meer breide uit noodzaak, wilde zij (en soms ook hij) plezier hebben in het handbreien, anders was de keuze voor een andere hobby snel gemaakt. Daar kwam bij dat niet iedereen het geduld had om veel tijd te investeren in de vaardigheden die nodig zijn om een mooi breiwerk te maken. Het was voor velen aantrekkelijker om snel resultaat te boeken met een geringe investering aan tijd en moeite, iets dat bij veel andere hobby's wel mogelijk was. Vooral in de beginjaren van de beleveniseconomie was het voor de aanbodkant moeilijk om handbreien in de sfeer van belevenissen te trekken.

Tijdgebrek bleef een rol spelen bij zowel degenen die nog steeds breiden als bij de nieuwkomers op het gebied van het handbreien. De afname van de hoeveelheid tijd die de brei(st)ers in de loop van de onderzoeksperiode voor hun handwerk ter beschikking hadden, maakte aanpassingen aan deze situatie bij zowel de materialen voor het handbreien als bij de breipatronen noodzakelijk. Er verschenen steeds meer patronen voor breiwerken die op dikkere breinaalden en met voor die breinaalden geschikt garen dienden te worden uitgevoerd. Er kwam een groeiend aanbod aan mooi en vaak ook ergonomisch breigereedschap dat het breiproces versnelde en bijdroeg aan gebruikscomfort, alsmede aan in meerdere

kleuren geverfd breigaren dat het breien van ingewikkelde patronen overbodig maakte. Een andere oplossing voor degenen die weinig tijd hadden was het breien van kleine projecten zoals bijvoorbeeld sjaltjes, vingerloze handschoenen, of sokken.

Gedurende de gehele onderzoeksperiode vond er geen grote verschuiving plaats tussen de categorieën breipatronen. Het grootste aandeel van de aangeboden patronen werd steeds gevormd door breipatronen voor vrouwenkleding. Daarna volgden breipatronen voor kinderkleding en vervolgens voor mannenkleding. De categorie 'overige' stond steeds op de laatste plaats.

Het aanbod aan breipatronen geeft alleen een indicatie voor wat er gedurende het betreffende tijdvak is gebreid. Of een breipatroon is uitgevoerd en zo ja, hoeveel keer, is niet na te gaan. Wel gaven de patronen een indruk van de steeds grotere rol die de mode bij het handbreien ging spelen en van de tijd en vaardigheid die erin moest worden geïnvesteerd. Hier waren wel tendensen te zien, maar er waren steeds kleine aantallen breipatronen die afweken van deze tendensen. Het breiwerk hoefde niet meer tijdloos te zijn en eindeloos mee te gaan, want er werd niet meer gebreid uit zuinigheid. De verscheidenheid in het aanbod aan breigaren en breipatronen nam sterk toe. Er kon sprake zijn van het gebruik van uitzonderlijk dik breigaren, of van juist heel dun breigaren waarbij dan ook nog veel extra bewerkingen nodig waren zoals borduren op meerkleurig breiwerk.

De aanbodkant van het handbreien leerde steeds beter inspelen op de consumenten die op zoek waren naar handbreien met de hoedanigheden van een belevenis. Breiwinkels gingen meer aanbieden dan de verkoop van breibenodigdheden alleen. Ze gingen workshops geven of breicafés en richtten een koffie- en boekenhoek in waar de klanten elkaar konden treffen. De opkomst van internet leidde tot een enorme verruiming van de keuzemogelijkheden op het gebied van het handbreien wat betreft de verkrijgbaarheid van breibenodigdheden, kennisoverdracht en onderlinge contacten, ook via sociale media die op breien waren gericht. Hierdoor werden onderlinge contacten van brei(st)ers van over de hele wereld mogelijk en was dat contact niet meer tot alleen de eigen nabije omgeving beperkt. De communities boden de mogelijkheid om elkaar niet alleen online maar ook 'live' te treffen. De plaats hiervoor was niet meer de huiselijke kring, maar

verschoof naar openbare ruimtes als cafés of breiwinkels. Ook kregen de handbrei(st)ers via internet veel gemakkelijker de beschikking over breipatronen uit binnen- en buitenland. Breibenodigheden konden bij Nederlandse en buitenlandse webshops worden besteld. Door online breitijdschriften en blogs werden de brei(st)ers goed geïnformeerd over hun hobby.

De breisters van het begin van de onderzoeksperiode waren vooral huisvrouwen uit de arbeidersklasse. Zij breiden nuttige zaken voor het gezin zoals warme onderkleding voor de kinderen, sokken en kruikenzakken, toen zij daar nog tijd voor hadden en daarmee geld konden uitsparen. Degenen die nu (nog) breien willen dit vooral met plezier doen. Zij kunnen uit heel verschillende milieus afkomstig zijn. Nut en zuinigheid spelen geen rol meer. Ook bij gebruik van goedkoop breigaren ligt de prijs van het breigaren dat nodig is om iets te maken, vrijwel altijd hoger dan de prijs van hetzelfde product dat in de winkel aangeschaft kan worden.

De hoesjes voor mobiele apparaten en de producten van wildbreien laten zien over welke vaardigheden de brei(st)ers beschikken en welk garen zij zich kunnen veroorloven. Door de sociale media is ook het plezier van het verzamelen van breigarens waar niet meteen iets mee gedaan wordt zichtbaar geworden. De vele breiwerken waaraan tegelijkertijd wordt gewerkt wijzen er eveneens op dat een zekere mate van vrijblijvendheid de plaats heeft ingenomen van nut en plicht. Het element huiselijkheid is naar de achtergrond verdwenen. De leden van het wereldwijde Stitch 'n Bitch treffen elkaar buitenshuis en zij nemen hun breiwerk mee.

De mogelijkheid om een breivakantie te boeken, het fenomeen van breigaren als verzamelobject en de terugkerende artikelen in dag- en weekbladen laten zien dat handbreien tegenwoordig een volwaardige plaats inneemt in het domein van de vrije tijd.

Bronnen

Ariadne 217-219; 221-228 (Utrecht 1965).

Ariadne 277-282; 284-288 (Utrecht 1970).

Ariadne 337-347 (Utrecht 1975).

Ariadne 1-12 (Utrecht 1980).

Ariadne 3-4; 6-8 (Utrecht 1984).

Ariadne 12 (Utrecht 1985).

Ariadne 6-12 (Utrecht 1986).

Ariadne januari-december (Utrecht 1990).

Creaties 01/02 (2001).

Creaties 05/06 (2005).

Creaties 10/11 (2010).

Gleitsmann, H., E. S. Schmidt, E. Türkis, *Breien voor iedereen* (Wageningen 1978).

Margriet nr. 1-13 (Amsterdam 1955).

Margriet nr. 48-50 (Amsterdam 1964).

Margriet nr. 1-7 (Amsterdam 1965).

Margriet nr. 49-52 (Amsterdam 1985).

Margriet nr. 1-10 (Amsterdam 1986).

Margriet nr. 40-50 (Amsterdam 1990).

Margriet nr. 6-19; nr. 35-46 (Amsterdam 1995).

Margriet nr. 17-31 (Amsterdam 2000).

Margriet nr. 33-47 (Amsterdam 2005).

Modern haken & breien (Amsterdam 1976).

Nieuwhoff, Constance, *Anders breien en haken* (Wageningen 1976).

Verena breien 1/10-4/10 (2010).

Wagner, Laila, *Spiraalsokken* (Oegstgeest z.j.).

Literatuur

Laura van Aert e.a., 'Winkeldochters: vrouwen in de handel en als consument van textiel, 1600-2000' , *Textielhistorische bijdragen* 47 (2007).

Allen, Pam, *Breien voor dummies* (Amsterdam 2003).

Burke, Peter, *What is cultural history?* (Herdruk; Cambridge 2005).

Callenbach, G. G., *Scheepjeswol* (Zwolle 2013).

Clewer, Carolyn, *Breiboek voor kinderen* (Kerkdriel 2005).

Compton, Rae, *The complete book of traditional knitting* (Mineola, N.Y. 1983).

Detailhandel in kledingstoffen, breiwool, handwerken en fournituren (Den Haag 1996-1999).

Detailhandel in zelfmaakmode, wol en handwerken (Den Haag 1995).

Engwirda, Ilse en Robin Ouwerkerk, *All business is showbusiness* (z.p. 2001).

Gleitsmann, H., E. S. Schmitt, E. Türkis, *Breien voor iedereen* (Wageningen 1978).

Gray, Lucinda, *Ik leer breien* (Baarn 2009).

Handwerken zonder grenzen 7 (Utrecht 1978).

Handwerken zonder grenzen 149 (Den Haag 2008).

Heyst, K. Van, A. Vierstra-van de Weerd, J. S. Briedé, *De nuttige handwerken* (Groningen enz z.j.).

Klift-Tellegen, Henriëtte van der, *Nederlandse visserstruien* (De Bilt 1983).

Klift-Tellegen, Henriëtte van der, *De techniek van het kunstbreien* (De Bilt 1984).

Kloek, Els, *Vrouw des huizes* (Amsterdam 2009).

Koop, Yvonne, 'Toscane voelen in elke vezel', *Handwerken zonder grenzen 148* (Den Haag 2008).

Lammèr, Jutta, *Het handwerkboek voor kinderen* (De Bilt 1975).

Loo, Vilan de, *Toekomst door traditie* (Zutphen 1996).

Macdonald, Anne, *No idle hands* (New York 1988).

Meijssen, Carla, 'Tot volgend jaar?', eerste Stitch 'n Bitch-dag groot succes', *Handwerken zonder grenzen* 140 (Wateringen 2007).

Meindertsmā, Christien, *Het verzameld breiwerk van Loes Veenstra* (Rotterdam 2012).

Modern haken & breien (Amsterdam 1977).

Mommaas, H., m.m.v. M. Van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. WRR voorstudies en achtergronden V109* (Den Haag 2000).

Mooi, Hetty, *Ik leer breien* (De Bilt 1978).

Moore, Mandy, Leanne Prain, *Yarn bombing. The art of crochet and knit graffiti* (Vancouver 2009).

Nerjordert, Arne en Carlos Zachrisson, *Kerstballen breien met Arne en Carlos* (Utrecht 2011).

Niekerk, Renette, 'Handwerken op de basisschool', *Handwerken zonder grenzen* 143 (Den Haag 2007).

Nieuwhoff, Constance, *Anders breien en haken* (Wageningen 1976).

Oldenziel, Ruth en Carolien Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998).

Oosterhof, Hanneke, *Een moment voor jezelf? De vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep* (Nijmegen 1984).

Pine II, B. Joseph, James H. Gilmore, *The experience economy* (Boston 1999).

Proeve van een leerplan voor het basisonderwijs. B (2^e druk; Groningen 1968).

Ruhe, Stella, *Visserstruien* (Baarn 2013).

Schulze, Gerhard, *Die Erlebnisgesellschaft* (2e druk; Frankfurt enz. 2005).

Schuyt, Kees en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

'Beschikking van de Minister van Justitie van 7 oktober 1974, houdende plaatsing in het Staatsblad van de tekst van de Lager-onderwijswet 1920 (Stb. 778), zoals die

laatstelijk is gewijzigd bij de wet van 20 juni 1974 (Stb. 374)' *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 565 (1974).

Starmore, Alice, *Alice Starmore's book of Fair Isle knitting* (Mineola, New York 2013).

Starmore, Alice, *Fishermen's sweaters* (Londen 2010).

Teunisse, A. en A. M. Van der Velden, *Het breien*. De vrouwelijke handwerken voor school en huis (Amsterdam 1893).

Turney, Joanne, *The culture of knitting* (Oxford en New York 2009).

Valk, H. C. M., *Prelttig handwerken deel 3* (Baarn z.j.).

Valk, H. C. M., *Prelttig handwerken met de groteren* (Baarn z.j.).

Valk, H. C. M., *Prelttig handwerken met de jongsten* (Baarn z.j.).

Vries, Ilonka de, Leonard de Vries, Margit Beij, *Groot handwerkboek uit grootmoeders jeugd* (2e druk; Utrecht 1983).

Wagner, Laila, *Spiraalsokken* (Oegstgeest z.j.).

Websites

<http://www.amirisu.com/>

<http://www.arenatravel.com/>

<http://de.wikipedia.org/>

<http://en.wikipedia.org>

www.etsy.com

www.garnstudio.com

<http://www.geheugenvannederland.nl/>

<http://www.grolsewanten.nl/>

www.knitty.com

<http://www.loi.nl/>

<http://nl.wikipedia.org/>

www.picarta.nl

www.ravelry.com

www.scheepjeswol.nl

<http://schoolmuseum.uba.uva.nl/>

<http://www.southampton.ac.uk/intheloop/index.page>

<http://stitchnbitch.nl/>

www.tichiro.net

www.tkga.com/

<http://www.trikoo.nl/shop/index.php>

<http://www.trouw.nl/>

<http://www.vam.ac.uk/>

www.volkskrant.nl

<http://www.weldraad.nl/>

<http://www.wolhalla.nl>

<https://www.youtube.com/>